

**НАЦІОНАЛЬНИЙ ТЕХНІЧНИЙ УНІВЕРСИТЕТ УКРАЇНИ
«КИЇВСЬКИЙ ПОЛІТЕХНІЧНИЙ ІНСТИТУТ
імені ІГОРЯ СІКОРСЬКОГО»
Факультет соціології і права
Кафедра соціології**

«До захисту допущено»
Завідувач кафедри
_____ Павло КУТУЄВ
«__» _____ 20__ р.

**Дипломна робота
на здобуття ступеня бакалавра
за освітньо-професійною програмою «Врегулювання конфліктів та
медіація»
спеціальності 054 «Соціологія»
на тему: «Модернізація екологічної свідомості як чинник гармонізації
відносин “суспільство-природа”»**

Виконала:
студентка IV курсу, групи СЛ-61
Половнікова Дарія Сергіївна _____

Керівник:
доцент кафедри соціології, кандидат соціологічних наук, доцент
Коржов Геннадій Олександрович _____

Рецензент:
викладач кафедри теорії та практики управління, кандидат педагогічних наук
Бриль Юлія Олексіївна _____

Засвідчую, що у цій дипломній роботі
немає запозичень з праць інших авторів
без відповідних посилань.
Студентка _____

Київ – 2020 року

**Національний технічний університет України
«Київський політехнічний інститут імені Ігоря Сікорського»
Факультет соціології і права
Кафедра соціології**

Рівень вищої освіти – перший (бакалаврський)

Спеціальність 054 «Соціологія»

Освітньо-професійна програма «Врегулювання конфліктів та медіація»

ЗАТВЕРДЖУЮ

Завідувач кафедри

_____ Павло КУТУЄВ

«__» _____ 20__ р.

**ЗАВДАННЯ
на дипломну роботу студентці
Половнікової Дарії Сергіївни**

1. Тема роботи «Модернізація екологічної свідомості як чинник гармонізації відносин “суспільство-природа”», керівник роботи Коржов Геннадій Олександрович, доцент кафедри соціології, кандидат соціологічних наук затверджені наказом по університету від «24» квітня 2020 р. №1039-с
2. Термін подання студентом роботи 11.06.2020
3. Об’єкт дослідження – екологічна свідомість в рамках взаємодії “суспільство-природа”, її структура, типологія, рівень, виміри на макро- та мікрорівнях.

Предметом дослідження є модернізація екологічної свідомості з точки зору встановлення більш гармонійних відносин між суспільством і природою.

4. Зміст роботи

ВСТУП

РОЗДІЛ 1. ТЕОРЕТИКО-МЕТОДОЛОГІЧНІ ТА ІСТОРИЧНІ ЗАСАДИ ДОСЛІДЖЕННЯ ОСОБЛИВОСТЕЙ ЕКОЛОГІЧНОЇ СВІДОМОСТІ В МЕЖАХ ВІДНОСИН “СУСПІЛЬСТВО - ПРИРОДА”

1.1. Концептуалізація поняття “екологічна свідомість”, її структура та типологія

1.2. Історичні етапи формування та розвитку екологічної свідомості

1.3. Конфлікт поглядів в рамках відносин “суспільство-природа” у ХХІ сторіччі

1.4. Екологічна свідомість як складова особистості

РОЗДІЛ 2. ЕМПІРИЧНЕ ДОСЛІДЖЕННЯ ЕКОЛОГІЧНОЇ СВІДОМОСТІ ТА ФАКТОРІВ, ЩО ВПЛИВАЮТЬ НА ЇЇ РОЗВИТОК

2.1. Опис концептуальної моделі емпіричного дослідження

2.2. Методологія розрахунку індексів екологічної свідомості та постматеріалістичних цінностей

2.3. Перевірка гіпотез та створення узагальненого портрету екоцентриста

ВИСНОВКИ

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

ДОДАТКИ

5. Перелік ілюстративного матеріалу (із зазначенням плакатів, презентацій тощо): презентація - 12 слайдів

6. Дата видачі завдання квітень 2020 р.

Календарний план

№ з/п	Назва етапів виконання дипломної роботи	Термін виконання етапів роботи	Примітка
1	Визначення напрямку дослідження	Вересень 2019	
2	Формування джерельної бази дослідження	Жовтень-листопад 2019	

3	Складання розгорнутого плану	Грудень 2019	
4	Написання вступу до роботи (визначення об'єкту, предмету, мети та завдань)	Січень 2020	
5	Підготовка і написання I розділу дипломної роботи (Теоретико-методологічні та історичні засади дослідження особливостей екологічної свідомості в межах відносин "суспільство-природа")	Лютий- березень 2020	
6	Створення індексу екологічної свідомості та моделі дослідження	Березень- квітень 2020	
7	Написання II розділу дипломної роботи (Емпіричне дослідження екологічної свідомості та факторів, що впливають на її розвиток)	Квітень- травень 2020	
8	Написання висновків та коригування списку літератури.	Травень-червень 2020	
9	Передача дипломної роботи на кафедру	11.06.2020	

Студент

Д.С. Половнікова

Керівник

Г.О. Коржов

Анотація

Половнікова Д.С. Модернізація екологічної свідомості як чинник гармонізації відносин “суспільство-природа”. – На правах рукопису. Дипломна робота за спеціальністю 054 «Соціологія». – Національний технічний університет України «Київський політехнічний інститут імені Ігоря Сікорського», кафедра соціології. – Київ, 2020. – 65 с., список джерел з 40 найменувань.

Дипломна робота присвячена екологічній свідомості та процесу її модернізації протягом історії людства. Перший розділ описує типологію та структуру екологічної свідомості, основні етапи її формування і розвитку та її місце у структурі особистості. Увагу приділено також конфлікту поглядів у рамках відносин “суспільство-природа”, що актуалізувався і вийшов на поверхню у ХХІ столітті.

Другий (практичний) розділ демонструє процедуру створення та застосування індексу екологічної свідомості, його взаємодію з такими факторами, як: географічне розташування та рівень розвитку країни, система цінностей та політичні преференції індивіда. На основі отриманих висновків також було створено узагальнений портрет екоцентриста, характерний для Європи 2010 р. та України 2018 р.

Ключові слова: екологічна свідомість, антропоцентрична екологічна свідомість, екоцентрична екологічна свідомість, індекс екологічної свідомості, постматеріалістичні цінності, відносини “суспільство-природа”.

Abstract

Polovnikova D.S. Modernization of ecological consciousness as a factor of harmonization of "society-nature" relations. – Manuscript. Bachelor's Degree Thesis. Speciality 054 – Sociology. – National Technical University of Ukraine "Igor Sikorsky Kyiv Polytechnic Institute", Department of Sociology. – Kyiv, 2020. – 65 p., 40 sources.

Thesis is devoted to ecological consciousness and the process of its modernization throughout human history. The first section describes the typology and structure of ecological consciousness, the main stages of its formation and development and its place in the structure of personality. Attention is also paid to the conflict of views within the framework of the "society-nature" relationship, which has become relevant and has come to the surface in the XXI century.

The second (practical) section demonstrates the procedure for creating and applying an ecological consciousness index, its interaction with such factors as: geographical location and level of development of the country, value system and political preferences of the individual. Based on the findings, a generalized portrait of the ecocentrist, typical for Europe in 2010 and Ukraine in 2018, was created.

Key words: ecological consciousness, anthropocentric ecological consciousness, ecocentric ecological consciousness, index of ecological consciousness, postmaterialist values, “society-nature” relations.

ЗМІСТ

ВСТУП	3
РОЗДІЛ 1. ТЕОРЕТИКО-МЕТОДОЛОГІЧНІ ТА ІСТОРИЧНІ ЗАСАДИ ДОСЛІДЖЕННЯ ОСОБЛИВОСТЕЙ ЕКОЛОГІЧНОЇ СВІДОМОСТІ В МЕЖАХ ВІДНОСИН “СУСПІЛЬСТВО - ПРИРОДА”	7
1.1. Концептуалізація поняття “екологічна свідомість”, її структура та типологія	7
1.2. Історичні етапи формування та розвитку екологічної свідомості	14
1.3. Конфлікт поглядів в рамках відносин “суспільство-природа” у ХХІ сторіччі	21
1.4. Екологічна свідомість як складова особистості	23
РОЗДІЛ 2. ЕМПІРИЧНЕ ДОСЛІДЖЕННЯ ЕКОЛОГІЧНОЇ СВІДОМОСТІ ТА ФАКТОРІВ, ЩО ВПЛИВАЮТЬ НА ЇЇ РОЗВИТОК	28
2.1. Опис концептуальної моделі емпіричного дослідження	28
2.2. Методологія розрахунку індексів екологічної свідомості та постматеріалістичних цінностей	36
2.3. Перевірка гіпотез та створення узагальненого портрету екоцентриста	44
ВИСНОВКИ	54
СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ	58
ДОДАТКИ	62

ВСТУП

Людина взаємодіє з природою з моменту своєї появи, і це очевидно, адже людська діяльність не існує у вакуумі.

Наразі ми живемо у час змін: стрімкого розвитку технологій та інновацій, наукового прогресу. Але, на жаль, всі ці прогресивні явища певною мірою супроводжуються і негативними наслідками, серед яких - зміна клімату та забруднення природи.

Глобальне потепління через збільшення парникового ефекту (у період 2015-2019 років на 20% більше, ніж у попередні п'ять років [36, с. 4]), підвищення рівня моря (середнє значення для 2015-2019 рр. - 5 мм за рік [36, с.6]), скорочення площі льодового шару (-900 мм водяного еквівалента на рік у 2015-2018 роках [36, с.6]), підвищення температури та закислення океанів (від початку промислової революції на 26% [36, с.7]), посилення та зростання кількості стихійних пожеж (в Арктиці, Канаді, Швеції, Австралії, Сибіру, тропічних лісах Південної Азії, басейні річки Амазонка і т.д.), тропічних циклонів (урагани в Атлантиці, США, Індійському океані тощо) - це все невід'ємні складові кліматичних змін.

Забруднення повітря - один з перших за шкідливістю екологічних факторів, в результаті якого щорічно передчасно помирає від 6 до 7 мільйонів людей [28]. Проте зміна клімату несе фатальні наслідки не тільки для людей. Згідно з результатами дослідження Всесвітнього фонду дикої природи (WWF) з 1970 року біорізноманіття скоротилось на 60%, основною причиною цього експерти WWF називають людську діяльність [32].

Вищезазначені наслідки є досить очевидними, але є менш явні наслідки зміни клімату. Наприклад, вчені Гай Дж. Абела, Майкл Броттрагер, Ісус Креспо Куаресмак, Рая Муттарак вивчали взаємозв'язок між кліматичними змінами та конфліктами [22]. В результаті дослідження було доведено, що однією з ключових причин "арабської весни" 2010-2012 років стали кліматичні

зміни, а саме підвищення середніх температур, що, в свою чергу, спричинило посуху та дефіцит прісної води. Ця група дослідників також довела, що в період з 2006-2015 років кліматичні зміни були також важливими чинниками посилення міграційних процесів.

Такі явища - результат взаємодії людини і природи, в межах якої, за визначенням В.І. Медведєва та А.А. Алдашевої, можливістю вибору типу цих відносин володіє тільки людина [12, с.43]. Для того, щоб припинити або хоча б сповільнити знищення природи людиною необхідно, або взагалі припинити будь-яку діяльність і повернутись в епоху давнього світу (що, звичайно, неможливо), або підвищувати екологічну свідомість суспільства. Тому екологічна свідомість потребує дослідження та постійного моніторингу. Це зумовлює **актуальність** даної теми.

Стан наукової розробленості проблеми. Дослідженню взаємодії суспільства і природи присвячені праці Ентоні Берджеса, Роберта Парка, Луїса Вірта, П'єра Тейяра де Шардена, Едуарда Леруа, Ульріха Бека тощо [2, 20, 30, 31]. Серед вітчизняних науковців найбільшу цікавість викликає діяльність Володимира Вернадського, в рамках його вивчення ноосфери [3, 4].

Безпосередньо дослідженням екологічної свідомості займались П. Уайт, Е. О'Салліван, С.Д. Дерябо, А.М. Львовчикіна, В.А. Ясвін, В.І. Медведєв, Т.В. Можаровська, О.Я. Набочук, А. А. Алдашева та інші [5, 10, 12, 13, 14, 33, 40].

Що стосується масштабних досліджень, то найбільш відоме світове опитування – це ISSP-Environment, що проводилось у 1993, 2000 та 2010 роках. Також існують дослідження українського населення стосовно проблем навколишнього середовища, останні з них - “Екологічна свідомість українців”, що здійснила компанія Kantar у 2019 році, та “Охорона довкілля та громадяни України” (ФАМА, 2018) [15]. Емпіричні дані, отримані в рамках двох вищезгаданих досліджень, використовуються в презентованій випускній роботі та складають основу для вторинного аналізу.

Але, незважаючи на велику кількість напрацювань, наразі комплексного дослідження екологічної свідомості в динаміці та взаємодії з іншими складовими особистості не існує. Звідси логічно постає **мета** дослідження: виявлення рівня екологічної свідомості сучасної людини і факторів впливу на неї з метою встановлення гармонії між суспільством та природою.

Для реалізації поставленої мети необхідно вирішити такі **завдання**:

- знайти та систематизувати дані з обраної теми;
- дослідити розвиток відносин “суспільство-природа” в історії суспільної думки та людства;
- виділити складові екологічної свідомості;
- створити інтегральний індекс екологічної свідомості на основі вторинного аналізу даних міжнародних порівняльних досліджень;
- виявити рівень та динаміку показників екологічної свідомості у різних народів;
- визначити взаємозв’язки між екологічною свідомістю та іншими складовими особистості;
- створити портрет типового екоцентриста;
- здійснити аналіз та інтерпретацію отриманих результатів.

Об’єкт дослідження – екологічна свідомість в рамках взаємодії “суспільство-природа”, її структура, типологія, рівень, виміри на макро- та мікрорівнях.

Предметом дослідження є модернізація екологічної свідомості з точки зору встановлення більш гармонійних відносин між суспільством і природою.

В рамках дослідження висунуто наступні **гіпотези**:

1. У східноєвропейських країнах рівень екологічної свідомості населення нижчий, ніж у мешканців Західної Європи.
2. В країнах з більш високим рівнем ВВП спостерігається більш високий рівень екологічної свідомості.

3. Індивіди, яким притаманні постматеріалістичні цінності, в своїй більшості демонструють більш виражену екоцентричну свідомість.
4. Протягом двох десятиліть, наприкінці XX - на початку XXI в європейських країнах зростає кількість антропоцентристів і знижується чисельність екоцентристів, але, в той же час, серед європейців, яким притаманні постматеріалістичні цінності спостерігається прямо протилежна тенденція.
5. Серед прихильників лівої ідеології частка екоцентристів більше, ніж серед прихильників правої.

Методи дослідження, що були застосовані в ході роботи: аналіз та синтез, порівняння, моделювання, кількісні методи аналізу соціологічних даних (одновимірні, кореляційний та факторний аналіз) тощо.

Теоретична та практична цінність роботи полягає в тому, що у ході дослідження було проаналізовано розвиток екологічної свідомості від зародження суспільства до сьогодення, створено інтегральний індекс екосвідомості та встановлено її взаємозв'язок з іншими складовими особистості.

Структура роботи представлена вступом, двома розділами, які мають підрозділи, висновками та рекомендаціями, списком використаних джерел. Загальний обсяг роботи становить 65 сторінок. Список використаних джерел містить 40 найменувань.

РОЗДІЛ 1. ТЕОРЕТИКО-МЕТОДОЛОГІЧНІ ТА ІСТОРИЧНІ ЗАСАДИ ДОСЛІДЖЕННЯ ОСОБЛИВОСТЕЙ ЕКОЛОГІЧНОЇ СВІДОМОСТІ В МЕЖАХ ВІДНОСИН “СУСПІЛЬСТВО - ПРИРОДА”

1.1. Концептуалізація поняття “екологічна свідомість”, її структура та типологія

Для більш чіткого та послідовного розуміння необхідно розпочинати дослідження теми з визначення поняття “свідомість”.

За Академічним тлумачним словником, свідомість – це процес відображення дійсності мозком людини, який охоплює всі форми психічної діяльності й зумовлює цілеспрямовану діяльність; сприйняття, розуміння навколишнього [18, т. 9, с. 77].

Едмунд О’Салліван також починає дослідження екологічної свідомості з окреслення поняття “свідомість. Він визначає її як *“фрейми або ментальні структури, через які ми інтерпретуємо наш світ, розуміємо себе та знаходимо сенс. Це наша онтологія - наша реальність”* [33, с. 6].

Отже, свідомість це складний конструкт, що притаманний тільки людині, через який вона сприймає внутрішній та зовнішній світ. Розрізняють різні форми свідомості, однією з яких є екологічна свідомість.

М. Кисельов, В. Деркач, А. Толстоухов дають наступне визначення: *“екологічна свідомість - сформована і усвідомлена система уявлень про стан природного оточення, здатність до адекватного розуміння органічного зв'язку між людиною і природою і використання екологічних знань і переконань у всіх без винятку сферах практичної діяльності”* [8, с. 11].

Визначення за словником Merriam Webster досить вузьке, згідно з ним, бути екологічно свідомим означає *“проявляти стурбованість довкіллям”* [35].

Водночас, В. Медведєв та А. Алдашева, навпаки, визначають екологічну свідомість з різних аспектів. Це і знання про взаємозв'язки між людиною і природою [12, с. 19], і ставлення до природи [12, с. 24], і розуміння масштабів

та мети можливого впливу на навколишнє середовище, врахування його наслідків [12, с. 20]. І врешті-решт, екологічна свідомість - це складна саморегулююча система, що формується для встановлення та перетворення взаємодії з природою та її об'єктами, що, в свою чергу, є продуктами людської діяльності, спрямованої на задоволення потреб [12, с. 21].

Підсумовуючи, можна сформулювати наступне визначення: екологічна свідомість - форма свідомості, в межах якої знаходиться певна система поглядів, ідей, уявлень, емоцій та знань, що регулює відносини на рівні “людина (суспільство) - природа”.

Як і будь-яке явище, екологічна свідомість має свою структуру.

Пітер Уайт виділяє наступні складові-характеристики екологічної свідомості:

- усвідомлення свого зв'язку з природою;
- самоідентифікація з природою;
- внутрішня оцінка природи;
- стурбованість з приводу руйнування навколишнього середовища;
- прагнення до самореалізації за допомогою взаємодії з об'єктами природного середовища;
- розуміння причин глобальних екологічних криз;
- прагнення до єднання з природою [40, с.16-17].

На наш погляд, такий розгляд екологічної свідомості більш схожий на її характеристику, а не структурний аналіз, тому варто розглянути структуру екологічної свідомості, запропоновану іншими дослідниками.

На відміну від Уайта, дослідник О.Ю. Набочук розглядає більш складну структуру екологічної свідомості. Він зображує її як чотиришарову модель, що містить в собі певні складові, кожна з яких, в свою чергу, складається з окремих компоненти:

- когнітивний шар (знання, уявлення, переконання, розуміння і т.д.);

- контативний шар (саморегуляція, досвід, навички, вміння, готовність та здатність до дій тощо);
- перцептивно-емотивний шар (перцепції, емотивна оцінка, відчуття, бажання та ін.);
- аксіологічний шар (цінності, стереотипи, морально-етичні оцінки, ставлення) [14, с.323-324].

Трохи іншу структуру екологічної свідомості сформувала Т.В. Можаровська, яка виділила вже п'ять компонентів:

- конативний;
- когнітивний;
- емотивний;
- потребово-мотиваційний;
- ціннісно-смысловий [13, с.124-125].

Фактично, ця структура екологічної свідомості є дуже подібною з тією, що запропонована О.Ю. Набочуком: три з чотирьох елементів є тотожними, а аксіологічний шар в рамках концепції Тетяни Можаровської поділений на потребово-мотиваційний та ціннісно-смысловий компоненти.

Отже, на основі різних структурних моделей екологічної свідомості варто створити інтегральну, в межах якої в подальшому буде здійснюватись дослідження екологічної свідомості та створення її індексу:

- екологічні перцепції (сприйняття, відчуття);
- екологічне мислення (уява, мова);
- екологічний афект (емоції, почуття);
- екологічна воля (мотивація, дія).

Одна зі складових екологічних перцепцій - це **сприйняття** - відображення у своїй свідомості предметів та явищ об'єктивного світу, що діють у даний момент на органи чуття, ставлення до чого-небудь, реагування на щось певним

чином, досягнення розумом сенсу чого-небудь, осмислення чогось [18, т. 9, с. 597].

До перцептивного шару належать ще і **відчуття** - здатність сприймати явища навколишнього світу, реагувати на щось [18, т. 1, с. 662-663].

Наступна складова - екологічне мислення, яке представлено **уявою** - здатністю образно створювати або відтворювати кого-, що-небудь в думках, свідомості [18, т. 10, с. 545].

Мова також входить до мисленнєвого аспекту екологічної свідомості і означає здатність людини говорити, висловлювати свої думки, те, що виражає собою яку-небудь думку, що може бути засобом спілкування [18, т. 4, с. 768].

Розглядаючи екологічний афект варто, перш за все, відмітити **емоції** - переживання людиною свого ставлення до дійсності, до особистого й навколишнього життя; душевне переживання, почуття людини [18, т. 2, с. 477].

Ще одна складова, що дуже пов'язана з попередньою (це відображається і у визначеннях) - **почуття** - емоції, що супроводжують оцінку певних суспільних подій, явищ, психічні й фізичні відчуття людини [18, т. 7, с. 477].

І, врешті решт, останній компонент, але не за рівнем значимості, - екологічна воля. Перша її важлива складова - **мотивація** - сукупність мотивів, доказів для обґрунтування чогось [18, т. 4, с. 810].

Ще одна складова вольового компоненту - **дія** - робота, діяльність, здійснення чого-небудь, сукупність вчинків кого-небудь [18, т. 2, с. 311].

Інша важливий аспект будь-якого складного явища, в тому числі і екологічної свідомості, - типологізація. Дослідники С.Д. Дерябо та В.А. Ясвін вивчали екологічну свідомість, виділяючи два її типа:

- екоцентричну екологічну свідомість;
- антропоцентричну екологічну свідомість [5, с. 7-13].

Автори протиставляють їх як типи-антагоністи, порівнюючи за цілим рядом критеріїв.

Таблиця 1.1 демонструє відмінності в структурі двох типів екологічної свідомості.

Таблиця 1.1.

Типи екологічної свідомості за С. Дерябо та В. Ясвіним

Критерій	Антропоцентрична свідомість	Екоцентрична свідомість
Найвища цінність	Людина, все інше цінно на стільки, на скільки є корисним людям. Все, що їм шкодить - антицінність. Природа - власність людства.	Розвиток людства і природи в гармонії. Все природне - цінно, не зважаючи на корисність або шкідливість. Людина не є власником природи, а тільки однією ланкою в природному просторі.
Картина світу	Ієрархічна: на горі - людина, нижче - річі, створені нею і для неї, ще нижче - природні об'єкти, їх місце визначено ступенем корисності для суспільства. Світ людей VS світ природи.	Неієрархічна: людина не володіє привілеями через те, що має розум, навпаки - має додаткові обов'язки щодо природи. Світ людей та світ природи - елементи однієї системи.
Ціль взаємодії з природою	Задовольнити прагматичні потреби: виробничі, наукові і т.д. - отримання «корисного продукту». Сутність взаємодії виражається поняттям «використання».	Максимально задовольнити потреби людей, і такою ж мірою «потреби» всієї природи. Вплив на природу трансформується у взаємодію з нею.
Характер	Правильно і дозволено	Правильно і дозволено

взаємодії	те, що є корисним для людини і людства.	тільки те, що підтримує існуючий природний екологічний баланс.
Сприйняття природи	Як об'єкт людської діяльності, як неживе навколишнє середовище.	Є рівноправною у відносинах з людиною.
Етичні норми і правила	Існують тільки в суспільстві, не характерні для взаємодії з природою.	Поширені на взаємодію з природою такою ж мірою, як і в межах людських відносин.
Розвиток природи у подальшому	Має підпорядковуватись розвитку людства.	Мислиться як процес співеволюції, взаємовигідної єдності з розвитком людини.
Природоохоронна діяльність	Спричинена прагматичними міркуваннями: необхідність збереження природи, щоб нею змогли користуватися наступні покоління.	Спричинена необхідністю збереження природного середовища заради нього самого.

Отже, антропоцентричною екологічною свідомістю називають певну особливу форму взаємодії людини і природи, де людина використовує останню для того, щоб задовольнити свої потреби.

Антагоністом антропоцентричного типу свідомості є екоцентрична - це така модель взаємодії людини і природи, коли остання сприймається як цінність, відносини між людиною і природою засновані на принципі рівноправності та гармонії.

На нашу думку ця класифікація є найбільш вдалою і ґрунтовною, саме тому ми будемо використовувати її у практичній частині роботи для типологізації екологічної свідомості представників різних країн Європи.

Проте варто відмітити також типологізацію, запропоновану В. І. Медведєвим та А. А. Алдашевою, які виокремлюють чотири типи екологічної свідомості:

- свідомість заперечення характерна для індивідів, що демонструють відмову або небажання сприйняття екологічних проблем, особливо якщо вони їх не стосуються;
- свідомість гіперболізації притаманна тим, хто перебільшує значущість екологічної ситуації, її масштабів і негативних чинників впливу навіть в тому випадку, коли вона безпосередньо не стосується суб'єкта;
- егоїстична екологічна свідомість означає прагматичне ставлення до природи, коли вона розглядається людиною лише як джерело задоволення його потреб;
- адекватна екологічна свідомість, в межах якої індивід використовує науковий підхід до проблеми, знаходження конструктивних шляхів, зважених, поміркованих рішень виходу із поточної екологічної ситуації [12, с. 376].

Типологія, яку пропонує О.Ю. Набочук налічує п'ять форм свідомості і певною мірою перегукується з попередньою, можна сказати, що вони взаємодоповнюють одне одного:

- агностична притаманна людям, які сприймають природу такою, яка вона є, але вагаються стосовно того, чи вони можуть пізнавати та змінювати на краще світ;
- ідеативна свідомість означає свідоме ставлення до природи, в рамках якого індивід керується інтуїцією;

- інтенційна форма відображає прагнення індивіда змінити поточну екологічну ситуацію;
- трансцендентна передбачає сприйняття природи та всіх її елементів у якості найбільшої цінності;
- екодевіантна форма свідомості перекликається з антропоцентричною у класифікації Дерябо та Ясвіна: притаманна тим, хто підкорює природу своїй меті та інтересам [14, с.324-326].

Проте, незважаючи на їх схожість, на відміну від перших двох, типологія екологічної свідомості О.Ю. Набочука є скоріш філософсько-психологічною, її варто використовувати у дослідженнях такого типу (хоча типологія В.І. Медведєва та А.А. Алдашевої також, певною мірою тяжіє до цього). Саме тому в фокусі нашої уваги знаходиться класифікація “антропоцентрист - екоцентрист” С. Дерябо та В. Ясвіна.

Але повного розуміння концепту екологічної свідомості досягти тільки за рахунок структури та типологізації неможливо. Саме тому видається необхідним та цікавим дослідити процес її модернізації протягом періоду існування людства.

1.2. Історичні етапи формування та розвитку екологічної свідомості

Людина взаємодіяла з природою з моменту своєї появи, а певним чином сприймати цю взаємодію почала ще у часи первіснообщинного ладу. В цей період первісна людина займалась охотою та збиральництвом, тобто споживала “готові” продукти природи. Тим самим була не тільки повністю залежна від останньої, а й усвідомлювала свою залежність, тому й боялась природних явищ, які ототожнювала з божеством.

Така діяльність не могла завдавати шкоду довкіллю: людина брала рівно стільки, скільки їй було потрібно, тобто не було надлишкового споживання природних благ. Дослідники В. І. Медведєв та А.А. Алдашева вважають, що

первинна екологічна свідомість з'явилась вже на цьому етапі у міфологічно-релігійній формі [12, с. 25].

Наступний історичний період - античність, на початку якого виникло скотарство та землеробство, тобто відбувся перехід від привласнюючої до виробничої економіки. Люди почали змінювати природу: вирубували ліси, обробляли землі, будували зрошувальні системи. Але ці зміни були локальними та не могли значною мірою шкодити навколишньому середовищу.

Стосовно ставлення до природи, то воно також зазнало трансформації: починає викликатися вже не страх, а захоплення та цікавість. Це відображено у працях стоїків. Зокрема, Луцій Сенека, автор “Філософських трактатів”, серед яких найбільш відомий - трактат “О природі”, досліджував та описував природні явища, звеличував силу природи. *“Природі досить змінити будь-яку малість в існуючому порядку речей, щоб погубити смертних”* [16, гл. 27, с. 271].

Він захоплювався її досконалістю та красою, якій протиставляв потворність людських дій: *“Так і вітер: природа винайшла його на благо людям; ми самі домоглися від нього зворотного. Все на світі спокушає нас на якусь гидоту”* [16, глава 18, с. 314].

Всім цим Сенека наголошував на важливості пізнання природи, що давало можливість для пізнання самого себе, для гармонії з собою та для виживання людства: *“Найцінніша з нагород - знання природи”* [16, гл. 18, с. 319].

Ще один відомий представник стоїцизму - Марк Аврелій, який був продовжувачем ідей та поглядів Сенеки. Римський імператор у своїх роздумах “Наодинці з собою” давав поради щодо взаємодії з природою: *“Прямуй за природою, і своєю власною, і спільною, адже в них обох - одна дорога”* [11, кн. 5, с. 60], *“Перейди цей маленький відтинок (свій життєвий шлях) у згоді з природою”* [11, кн. 4, с.58]. Адже *“в природному - жодного зла”* [11, кн. 2, с. 41].

Але крім літературних творів є і інші свідчення про відносини такого роду між суспільством і природою. Дослідники міста Помпеї встановили, що жителі збирали відходи і сортували їх для подальшої переробки [23]. Вони накопичували сміття за межами міських стін, але це місце було не звалищем, а майданчиком для збереження сировини для повторного використання. Професорка Елісон Емерсон, відома дослідниця “міста під попелом”, та її колеги дослідили зразки ґрунту, щоб прослідкувати “рух” сміття містом. Вони дійшли висновку, що в багатьох випадках сміття не було створено в місці його знаходження археологами, а було завезено для вторинного використання. Наприклад, рештки амфор та плитки стали при нагоді при будівництві стін, що згодом покривали штукатуркою. Тим самим жителі міста заощаджували іншу сировину та ресурси, зокрема природні, що застосовувались для будівництва.

Отже, в епоху античності принцип “жити у згоді з природою” звеличувався не тільки у працях стоїків, а й підтверджувався діяльністю суспільства.

Наступний етап світового розвитку - Середньовіччя. В ці часи людина все ще була залежною від природи, отже в цьому плані кардинальних змін не відбулось, а от світогляд суспільства значною мірою трансформовався. Середньовічна Європа знаходилась під впливом християнства, в межах якого сенсом життя була єдність з Богом. Він розглядався як творець світу та природи. Аврелій Августин писав: *“Ми повинні називати творцем природи одного тільки Бога”* [1, кн. 12, с. 609]. На його думку природа не мала цікавити людину: *“Всяка природа є виключно справа Божя”* [1, кн. 12, с. 607].

Проте, в межах християнства також існував інший погляд на відносини з природою, що був відображений у працях та життєвому шляху Франциска Ассізького. Безумовно, в межах його поглядів Бог також був творцем всього, але увага акцентувалась і на природі. Він вбачав у ній і в усіх її частинах Бога, тому закликав дбайливо ставитись до природи: *“Наказую всім братам моїм ..., щоб жодним чином ні у себе, ні у кого іншого, ні ще якимось чином не*

утримувати ніяких тварин. І не дозволяється їм їздити верхи” [21, гл. 15, с. 68-69].

Також не вбивав та не вживав у їжу м'ясо тварин. *“Якби тільки я міг бути прийнятим імператором, я благав би його в ім'я любові до Господа і якщо він любить мене, видати указ про заборону на ловлю й поміщення в клітки моїх сестер жайворонків і щоб всі, у кого є бики або осли, годували б їх на Різдво святкової їжею*” [17, с.145]. Варто відмітити, що така традиція збереглась серед послідовників Франциска Ассізького: у наш час значна частка монахів-францисканців є вегетаріанцями.

Також Франциск Ассізький був автором декількох праць, в яких звертався до тварин, птиць, Сонця, Місяця тощо. Серед них найбільш відомою є *“Пісня Братові Сонцю”*, навіть назва якої говорить про ставлення автора до *“брата” Сонця*.

Як писав Ян Твардовський: *“Святий Франциск у покаліченому й зіпсутому гріхом світі повертав колишню райську гармонію, гармонію між людьми, тваринами й рослинами”* [19, с.257].

За працю на захист навколишнього середовища у 1979 році Папа Іоанн Павло II назвав Франциска покровителем екології. Отже, він був одним з тих, хто в епоху Середньовіччя закликав людей не забувати про природу, тим самим формував у них екологічну свідомість. Його погляди й досі залишаються популярними, особливо серед представників католицького віросповідання. Ця популярність більшою мірою базується саме на релігійній основі, проте не виключає і природний компонент та розвиток екологічної свідомості.

На межі Середньовіччя та Нового часу знаходиться епоха Відродження - період, коли антропоцентризм стає ключовим світоглядом у житті європейців. Супроводжується цей етап ще й Великими географічними відкриттями, тобто часом, коли люди почали активно змінювати природу: в великій кількості вирубували дерева для будівництва кораблів, переміщували рослини та тварин

між країнами та материками. Людина починає почувати себе вже не просто частиною, а й володарем природи.

Отже, в епоху Ренесанса відбувається трансформація сприйняття: від природи - творіння Бога до природи - об'єкта наукового дослідження.

Наступною віхою в історії людства є епоха Просвітництва, що стала можливою завдяки науковій революції, в межах якої здійснювалось дослідження природи за допомогою наукових методів. Природа розглядалась як певний механізм, що діє за законами науки.

Згодом промислова революція та індустріалізація посилили вплив людини на природу. Зростання кількості населення, пришвидшення темпів і збільшення масштабів виробництва, його продуктів, відходів та ресурсів на його реалізацію, активізація у сфері видобування корисних копалин - все це почало значною мірою погіршувати стан довкілля. Отже, людська діяльність остаточно стала квінтесенцією розвитку природи.

Назва для цього явища з'явилась пізніше, у 1920-х роках, коли відомий філософ та математик Едуард Леруа вперше використав поняття "ноосфера" для визначення "мисленнєвої" оболонки Землі у своїй праці "Потреба в ідеалізмі та факт еволюції": *"Починаючи з людини, еволюція здійснюється новими, чисто психологічними засобами: через промисловість, суспільство, мову, інтелект і т.д. і таким чином біосфера переходить в ноосферу"* [31, с.195-196].

Едуард Леруа вважав ноосферу наступним етапом розвитку біосфери. *"Нова сила - людський розум, рефлексивна воля людства. Завдяки людській дії ноосфера поступово віддаляється з біосфери і стає все більш і більш незалежною, і все це з швидким прискоренням і посиленням ефектів, які продовжують зростати"* [30, с.96].

Іншим дослідником ноосфери та однодумцем Леруа був філософ, теолог, а згодом і священник - П'єр Тейяр де Шарден. Він розглядав ноосферу як третю,

але не останню ланку еволюції, перші дві - літосфера та біосфера відповідно. Варто зауважити, що в межах концепції Тейяра де Шардена відправною точкою для початку становлення ноосфери стала неолітична революція. Від того часу діяльність людини приймає все більш глобальний характер: *“ця зміна зачіпає саме життя в його органічній цілісності, і, отже, воно знаменує собою трансформацію, що зачіпає стан всієї планети”* [20, с.148].

П'єр Тейяр де Шарден визначав, що нині людина змінює та підкорює навколишнє середовище, а не пристосовується до нього: *“поступово усуває або підкорює будь-яку форму життя, яка не є людською”* [20, с.149]. Головуючу роль займає людина також і у питаннях еволюції: *“будучи відповідальними за її минуле перед її майбутнім як діючі індивіди, ми тримаємо її в своїх руках”* [20, с.180].

На відміну від Шардена, вирішальним етапом становлення ноосфери Володимир Іванович Вернадський вважав початок XX століття, коли на Землі майже не залишилось територій, що не були затронуті людською життєдіяльністю. *“Ноосфера - останнє з багатьох станів еволюції біосфери в геологічній історії - стан наших днів”* [4, с.119]. Але, у своїх поглядах стосовно початку ноосферичної епохи він був невизначений: *“Це новий стан біосфери, до якого ми, не помічаючи цього, наближаємося”* [4, с.117], - тобто початок - найближче майбутнє. *“Може бути, покоління моєї внучки вже наблизиться до її розквіту”* [4, с.118], - тут вже про кінець XX - початок XXI сторіччя. Така неоднозначність у поглядах свідчила, перш за все, про умовність наступу цієї “епохи”, її тривалість та нерозривність процесу еволюції суспільства.

В межах його бачення ноосфери людина була *“найбільшою геологічною силою”* [4, с.118], яка могла та мала змінювати своє життя за допомогою праці та розуму.

Вернадський виділяв декілька основних причин еволюції біосфери. Однією з них було стрімке наукове зростання та нарощення наукових знань: *“необхідно*

підкреслити нерозривний зв'язок створення ноосфери з ростом наукової думки, яка є першою необхідною передумовою цього створення” [3, с.268]. Іншою важливою складовою стала *“єдність людських суспільств, їх спілкування і їх влади”*, що до цього часу *“виявлялися випадково”*, до їх *“ідеологічного усвідомлення”* [3, с.267]. Серед інших причин Володимир Іванович відзначав: відкриття нових джерел енергії, покращення засобів зв'язку і т.д., тобто ті, що, тою чи іншою мірою, були похідними від основних - науково-технічного розвитку та усвідомленої єдності людей.

Вернадський був переконаний: так як людина стала визначальним фактором розвитку природи, то мала брати на себе відповідальність за її стан та розвиток. А відповідати було за що: XX століття стало часом активних перетворень в усіх сферах суспільного життя, що не могло не позначитись на стані довкілля, особливо у другій половині століття.

Про це писав і Ульріх Бек у своїй праці *“Суспільство ризику”*. Він визначав ці часи як *“кінець «інших»”* - закінчення епохи, коли *“всі страждання, всі біди і насильства, які люди завдавали один одному, припадали на «інших»”* [2, с.3], наприклад, на етнічні, статеві, ідеологічні групи тощо. Але все змінилось, хоча сучасний світ не є осередком абсолютної рівності та відсутності дискримінації, *“від бідності можна захиститися кордонами, від небезпек атомного століття - не можна”* [2, с.3]. Так само як і від зміни клімату, забруднення повітря, ґрунтів та водойм. Такого типу ризики є продуктами людської діяльності: *“продукт індустріального способу виробництва, побічний наслідок модернізації”* [2, с.32].

Ульріх Бек прийшов до висновку, що *“суспільство в сучасному світі вже не можна сприймати як щось «автономне», незалежне від природи”* [2, с.128]. Саме тому існуючі екологічні проблеми не є тільки проблемами довкілля, це проблеми суспільства, людини, її історії, поглядів, умов життя тощо - *“стає ясно, що природа - це суспільство, а суспільство - і «природа» теж”* [2, с.128].

Для мінімізації екологічних ризиків та для максимізації усунення факторів негативного впливу на стан довкілля у 1972 році Організацією Об'єднаних Націй було створено Програму ООН з довкілля.

Згодом, вже у 2000 році було прийнято Цілі розвитку тисячоліття, що були чинними до 2015 року. Вони містили у собі вісім цілей розвитку, серед яких було забезпечення екологічної стійкості, що акцентувало увагу на збереженні біорізноманіття та запобіганні вичерпання ресурсів природи.

У 2015 році було прийнято Концепцію (Цілі) сталого розвитку, що є чинною до 2030 року. Вона базується на трьох засадах, спрямованих на покращення життя людства та стану природи: економічний розвиток, соціальний прогрес та відповідальність за стан довкілля. ЦСР містять в собі 17 цілей, 5 з яких безпосередньо стосуються проблем навколишнього середовища [38].

Друга половина XX - початок XXI сторіччя характеризується виникненням великої кількості природоохоронних організацій та рухів. Одна з найбільш впливових та чисельних - Грінпіс (Greenpeace) - незалежна міжнародна некомерційна організація, що була заснована у 1971 році у Канаді. На початку її метою була протидія ядерним випробуванням, а наразі розширилась до більшого спектру проблем:

- захист біорізноманіття;
- протидія зловживанню ресурсами океану, землею, повітрям і прісною водою;
- припинення дії ядерних загроз;
- сприяння миру, глобальному роззброєнню та сприяння миру, глобальному роззброєнню та ненасильству [29].

Тобто, у своїй діяльності вони поєднують екологічні та пацифістські погляди і тільки у їх комбінації вбачають можливість розв'язання проблем суспільства та клімату.

Отже, з плином часу екологічна свідомість в контексті взаємовідносин “суспільство-природа” зазнає значних трансформацій: від страху, цікавості та захоплення до підкорення, відповідальності та прагнення до покращення стану природного середовища. Це втілювалось у появі різноманітних громадських рухів та організацій, зокрема ООН і Грінпіс, що своєю діяльністю виносять на поверхню проблеми довкілля, популяризують дбайливе та помірковане ставлення до природи і т.д.

1.3. Конфлікт поглядів в рамках відносин “суспільство-природа” у XXI сторіччі

Наразі наявні декілька точок зору стосовно зміни клімату, важливості збереження довкілля тощо. Наприклад, існує наукова течія, в рамках якої зміни клімату розглядаються з точки зору їх циклічного характеру. Ідея полягає в тому, що всі зміни умов оточуючого середовища викликані не людською діяльністю, а чергуванням прохолодно-вологих та тепло-сухих періодів в інтервалі 35-45 років. Ця концепція висунута ще у XIX сторіччі російськими вченими Е. Брікнером та А. Воєйковим [9]. Такий погляд не є традиційним, тому має меншу кількість прихильників ніж той, що основною причиною зміни клімату називає діяльність людини. Тому говорити про гостру фазу протистояння не доводиться.

А от у публічній сфері конфлікт поглядів стосовно довкілля існує, більш того він є досить гострим. Це протистояння можна умовно назвати “Дональд Трамп VS Грета Тунберг”: президент США проти школярки-екоактивістки зі Швеції. Умовним початком цього двобою можна вважати Саміт ООН у Нью-Йорку у 2019 році, під час якого було висунуто основні міркування Трампа та Тунберг стосовно довкілля. Свого піку протистояння сягнуло під час Всесвітнього економічного форуму, що проводився у 2020 році у Давосі, де також були присутні обидва діячі. Але, як і для більшості конфліктів

сучасності, основною ареною “бойових дій” є засоби масової інформації та соціальні мережі, зокрема Twitter, активними користувачами якого є обидві сторони.

Протистояння не є особистим, обидва лідери думок репрезентують сприйняття та ставлення суспільства до екологічних проблем. Можна назвати цей конфлікт боротьбою антропоцентристів з екоцентристами, адже по тому, які цінності і поведінку демонструють Трамп та Тунберг, можна віднести їх до умовних лідерів цих течій.

Американський президент приділяє увагу економічним інтересам США, в рамках яких він відмовився від Паризької кліматичної угоди, що регулює кількість вуглекислого газу в атмосфері та націлена на її зменшення.

Варто відмітити, що така політика США не є послідовною: попередник Трампа Барак Обама приділяв увагу скороченню викидів вуглекислого газу за рахунок використання відновлювальних джерел енергії, тоді як в рамках діяльності теперішнього президента відмічається тенденція до збільшення використання викопного палива. Він вважає, що екологічні постанови та положення заважають економічному розвитку країни. Тому за час правління Трампа було відмінено та значною мірою пом'якшено понад 100 таких документів, серед яких правила обмеження викидів вугільних електростанцій та ослаблення захисту для зникаючих видів тварин та рослин [24]. *“Деструктивні "екологічні" пропозиції демократів призведуть до збільшення ваших рахунків за електроенергію та цін на бензоколонках”* [27] - написав Трамп в одному зі своїх постів у Twitter.

Так як Дональд Трамп є політичною фігурою, то він приваблює своїх прибічників у політичній сфері поділяти його думки стосовно довкілля. Також його погляди популярні серед деяких лідерів інших держав (наприклад, Володимир Путін та Жаїр Болсонару) власників нафтогазового та вугільного бізнесу (ті, хто не зацікавлені, щоб людство переходило на інші, більш

екологічні джерела енергії, так як ризикують значно зменшити або взагалі втратити свій дохід).

Представниця іншої сторони - сімнадцятирічна школярка, яка відстоює ідею, що зміни клімату виникають через людську діяльність, бездіяльність та імітацію діяльності влади у сфері захисту довкілля. Її підтримують: Еммануель Макрон, Барак Обама, Папа Римський Франциск та інші відомі особистості сучасності. Також на її боці статистичні дані про стан природи, що чинять ефект морального шоку на суспільство.

Конфлікт навколо проблем навколишнього середовища - ще один з багатьох факторів, які розділяють суспільство, але він має і позитивні наслідки. Так як це протистояння є публічним, воно притягує увагу великої кількості людей, тим самим змушує їх замислюватись про екологічні проблеми.

Отже, людина року 2019 проти людини року 2016 (за версією журналу Time), “наша домівка (планета) у вогні” [26] VS “зараз час для оптимізму” [26] , “ми вимагаємо відмовитись від викопного палива” [26] VS “ми наближаємось до отримання майже необмеженої кількості енергії” [26], екоцентризм VS антропоцентризм. Хто переможе у цьому двобої? Хто визначатиме переможця? Поки що ці питання залишаються без відповіді, але якщо ми хочемо бачити позитивний результат подій - гармонію між природою та людиною, то маємо підвищувати рівень екологічної свідомості.

1.4. Екологічна свідомість як складова особистості

У попередніх підрозділах увага акцентувалась на колективній формі екологічної свідомості, проте для більш комплексного розуміння цього феномену варто розглянути його ще й на мікрорівні, тобто з точки зору індивідів.

Подібно до того, як ми розглянули процес модернізації екологічної свідомості суспільства, варто проаналізувати аналогічний йому - процес формування екосвідомості в межах особистості.

Льовочкіна А.М. пропонує розглядати цей процес з точки зору вікового підходу, в рамках якого виділяє основні життєві етапи індивіда та особливості взаємодії з природою і сприйняття цієї взаємодії на кожному з них.

Першим з таких етапів є дошкільний вік, тобто період, коли відбувається первинна соціалізація індивіда, формуються первинні ціннісні установки та суб'єктивний образ світу. Ставлення дитини дошкільного віку до навколишнього середовища дослідниця характеризує з точки зору егоцентризму, антропоморфізму, артифікалізму та прагматизму [10, с.111-116].

Егоцентризм на цьому етапі формування особистості полягає в тому, що відсутня чітка диференціація свого "Я" та навколишнього середовища. Антропоморфізм - пояснення причинно-наслідкових зв'язків, що існують в навколишньому середовищі, за аналогією з явищами людського середовища, тобто перенесення рис людини на об'єкти природи.

Артифікалізм характеризується уявленнями про те, що всі природні об'єкти та явища створені людиною заради неї самої. Артифікалізм призводить до прагматизму у ставленні до навколишнього середовища, і тим він буде вищий, чим меншим є екологічне виховання дитини.

Наступний етап - молодший шкільний вік - час активної взаємодії з однолітками та початок вторинної соціалізації індивіда. В цей період у дитини починається активне формування поведінкового компоненту екологічної свідомості, виникає високий інтерес до пізнання довкілля.

Підлітковий вік Льовочкіна поділяє ще на три вікові категорії, представникам яких притаманні певні особливості:

- молодший підлітковий вік (9-10 років) - найбільш сприятливий для формування екосвідомості, значною мірою притаманне прагнення до практичної взаємодії з довкіллям;
- середній підлітковий вік (11-13 років) - інтерес до природи замінюється інтересом до людини;
- старший підлітковий вік (14-15 років) - критичний етап формування екосвідомості, коли домінує об'єктивне уявлення про природу, рівень прагматизму є максимальним.

У юнацькому віці зберігається об'єктивне сприйняття природи, а от рівень прагматизму зменшується. Індивіди цієї вікової категорії знаходяться на етапі пошуку свого місця у світі та гармонії з ним, а отже і з природою, також додається естетична складова взаємодії з нею.

І, врешті-решт, останній етап - зрілість. В рамках цього періоду дослідниця виокремлює дві моделі ставлення до природи: господарську та завойовницьку. Перша передбачає сприйняття себе як господаря природи, який може брати від неї все необхідне (по принципу комори), проте дотримуватись ладу у відносинах з нею. Друга модель притаманна тим, хто берер з природи все необхідне, не замислюючись про її подальший стан. Обидві ці стратегії взаємодії впливають на довкілля, але різною мірою.

Підбиваючи підсумки, авторка проводить паралель між модернізацією екологічної свідомості в контексті суспільства з її розвитком на особистісному рівні: людина дійсно стає *“найбільшою геологічною силою”* [4, с.118] як на макро, так і на мікрорівні взаємодії з природою.

Т.В. Мажаровська розглядає структуру екологічної свідомості в контексті структури особистості, в якій виділяє такі підструктури:

- спрямованість (переконання, ідеали, прагнення, інтереси);
- соціальний досвід (звички, уміння, навички, знання);

- індивідуальні особливості психічних процесів (воля, почуття, сприйняття, мислення, емоції, пам'ять);
- біопсихічні особливості (статеві та вікові ознаки, темперамент, локус контролю) [13, с.128].

В рамках розгляду цієї структури цікавим видається дослідження екологічної свідомості в контексті особистості, тобто співвідношення її з іншими ціннісними орієнтаціями індивіда, політичними преференціями тощо.

Що стосується цінностей, то Рональд Інглхарт вважає, що людина повною мірою не визнає їх значного впливу, сприймаючи як саме собою зрозуміле. Він визначає, що відбувається трансформація цінностей, викликана зміною поколінь після Другої світової війни, коли кожне наступне покоління почало відчувати себе у більшій безпеці. Особливо така тенденція характерна для жителів більш розвинених країн. Такі міркування було підтверджено дослідженням цінностей у США, Західній Європі та Японії у 1970-х роках. Трансформовані цінності він називає постматеріалістичними.

За визначенням Інглхарта, постматеріалізм - це система ціннісних орієнтацій, що передбачає перевагу самовираження та якості життя над економічною та фізичною безпекою [7].

Тому, в межах цієї концепції існують матеріалістичні та постматеріалістичні цінності. Матеріалістичні цінності - традиційні, серед яких матеріальне благополуччя, стабільність і безпека. Постматеріалістичні - цінності "нового часу", це свобода думки та право на її вираження, вплив людини на суспільні процеси.

Розгляд екологічної свідомості у взаємодії з матеріалістичними та постматеріалістичними цінностями і ідеологічно-політичними поглядами буде здійснено у практичній частині дослідження.

Висновки до першого розділу

Отже, екологічна свідомість – це одна з форм свідомості людини, що визначає відносини між нею та природою. Вона має складну структуру, до якої належать екологічні перцепції, мислення, афект та воля.

Дослідники екологічної свідомості розрізняють її різні типології. На нашу думку, найбільш ґрунтовною є класифікація С. Дерябо та В. Ясвіна, що передбачає два типи: антропоцентричний та екоцентричний. Перший притаманний людям, які проявляють споживацьке ставлення до природи, тоді як другий - тим, хто сприймає себе як її частину, будує з нею гармонійні та рівні відносини.

Процес розвитку екологічної свідомості триває від зародження людства до сьогодення, він буде тривати і далі. Трансформація ставлення людини до природи складається з таких етапів:

1. відчуття страху в давньому світі;
2. цікавість та захоплення нею в Античності;
3. байдужість та “райська гармонія” [19, с.257] в епоху Середньовіччя;
4. підкорення та змінення в часи Великих географічних відкриттів та Відродження;
5. дослідження за допомогою наукових методів в епоху Просвітництва;
6. посилення впливу та погіршення стану довкілля у часи промислової революції;
7. заклик до відповідального ставлення та прагнення до покращення стану природного середовища у XX столітті.

Якщо екологічна свідомість формується ще на етапі первіснообщинного ладу, то, двоїсте ставлення до природи, на нашу думку, формується в епоху Середньовіччя. Тобто саме в цей період виникла розбіжність поглядів на цю взаємодію, що і стало основою для подальшого поділу суспільства на антропоцентристів та екоцентристів. Конфлікт в межах цих поглядів найбільш гостро актуалізувався у сучасному світі.

РОЗДІЛ 2. ЕМПІРИЧНЕ ДОСЛІДЖЕННЯ ЕКОЛОГІЧНОЇ СВІДОМОСТІ ТА ФАКТОРІВ, ЩО ВПЛИВАЮТЬ НА ЇЇ РОЗВИТОК

2.1. Опис концептуальної моделі емпіричного дослідження

Для проведення емпіричного аналізу було використано три масиви даних - дослідження The International Social Survey Programme (ISSP) “Environment” за 1993, 2000, 2010 роки [37]. Збір інформації у всіх хвилях дослідження здійснювався за допомогою методу особистісного інтерв’ю (face-to-face).

Що стосується географічних меж, то ISSP “Environment” є міжнародним світовим дослідженням, яке охоплює всі континенти світу (крім Антарктиди). Фокус нашої уваги зосереджений на країнах-представниках Європи, тому було обрано всі наявні європейські країни у всіх хвилях. Їх перелік представлено у таблиці 2.1:

Таблиця 2.1.

Європейські країни та їх участь у ISSP “Environment”

Країна	1993 р.	2000 р.	2010 р.	частина Європи
Австрія		+	+	Захід
Бельгія			+	Захід
Болгарія	+	+	+	Схід
Велика Британія	+	+	+	Захід
Данія		+	+	Північ
Ірландія	+	+		Захід
Ісландія			+	Північ
Іспанія	+	+	+	Південь
Італія	+			Південь
Латвія		+	+	Схід
Литва			+	Схід
Нідерланди	+	+	+	Захід

Німеччина	+	+	+	Захід
Норвегія	+	+	+	Північ
Північна Ірландія	+	+		Захід
Польща	+			Схід
Португалія		+	+	Південь
Росія	+	+	+	Схід
Словакія			+	Схід
Словенія	+	+	+	Південь
Угорщина	+			Схід
Фінляндія		+	+	Північ
Франція			+	Захід
Хорватія			+	Південь
Чехія	+	+	+	Схід
Швейцарія		+	+	Захід
Швеція		+	+	Північ

На нашу думку, доцільним є об'єднати країни за географічним фактором: за частиною Європи (Захід, Північ, Схід, Південь). Такі міркування можна пояснити схожістю країн, що розташовані в одній “географічній одиниці”. Ця схожість базується на таких критеріях:

- спільне історичне минуле (з чого впливає решта признаков);
- спільність культур, ідеологій та економік;
- схожі кліматичні та географічні умови.

Наприклад, країни Східної Європи відносяться до блоку постсоціалістичних держав, тобто вони або були частиною Радянського Союзу (Росія, географічно північноєвропейські, але ідеологічно більш східноєвропейські Литва та Латвія), або просто в певний період часу були

країнами з соціалістичним устроєм (Болгарія, Польща, Чехія, Словачія, Угорщина).

Стосовно північноєвропейських країн, то для них притаманна скандинавська модель економіки та соціальної структури, це є основною, але не єдиною їх спільністю. Навіть національні прапори країн Північної Європи містять однаковий елемент - скандинавський хрест.

Наступна група - західноєвропейські країни, які мають спільне історичне підґрунтя та вектор розвитку (особливо від підписання Брюссельського пакту та створення Західноєвропейського союзу).

І, врешті-решт, держави Південної Європи, які мають спільний середземноморський клімат та географічне розташування, що передбачає їх знаходження на перетині основних морських шляхів. Також варто відмітити один з культурних аспектів - релігію (католицизм), що є панівною в цьому регіоні, отже, певною мірою, визначає світогляд його жителів.

Отже, географічні межі дослідження та поділ країн на культурно-історично-географічні регіони продемонстровані на рисунку 2.1.

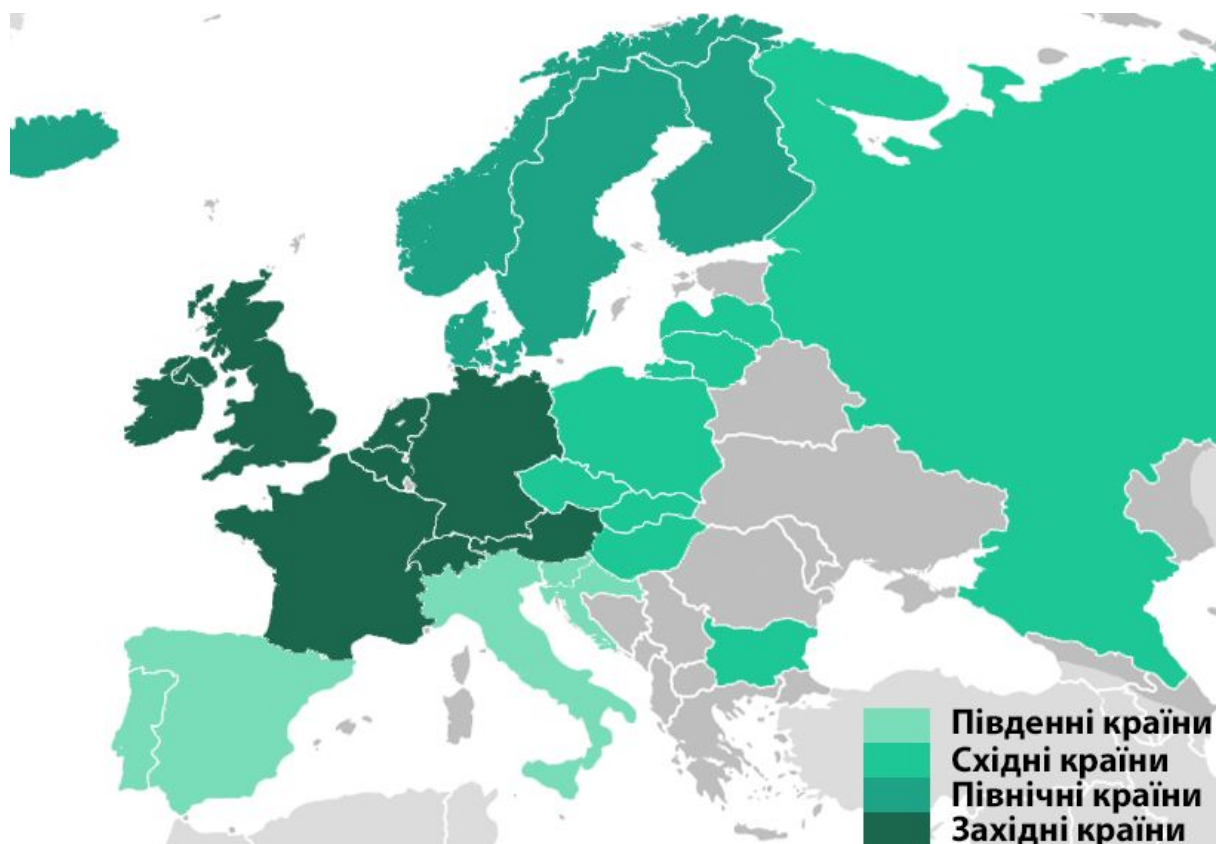

Рис. 2.1. Географічні межі дослідження, Європа

З такого обґрунтованого об'єднання країн виникає міркування щодо їх спільності і в аспекті екологічної свідомості. З огляду на це, доречним є висунення **гіпотези №1: у східноєвропейських країнах рівень екологічної свідомості населення нижчий, ніж у мешканців Західної Європи.** Це пояснюється, перш за все, спільним постсоціалістичним минулим цих держав, в межах якого відбувався стрімкий промисловий розвиток. В таких умовах жителі цих країн не звикли та не навчились турбуватись про природу.

Також доречним є поділ країн за рівнем соціально-економічного розвитку. Відповідно до цього критерію ООН поділяє країни на три групи:

- розвинені держави;
- держави з перехідною економікою;
- країни, що розвиваються.

Так як до третьої групи належать деякі країни Азії, Африки та Латинської Америки, розглядати країни Європи ми будемо в межах перших двох груп.

За класифікацією Організації об'єднаних націй до розвинених держав належать: Австрія, Бельгія, Великобританія, Данія, Ісландія, Іспанія, Ірландія, Італія, Нідерланди, Німеччина, Норвегія, Португалія, Словенія, Фінляндія, Франція, Швейцарія та Швеція (перелічено ті, що беруть участь у нашому дослідженні). Країни Болгарію, Латвію, Литву, Польщу, Росію, Словакію, Угорщину, Хорватію та Чехію називають державами з перехідною економікою. Такий розподіл підтверджується рівнем ВВП за ПКС на душу населення, що представлений у Додатку А.

Отже, рисунок 2.2 демонструє розподіл країн на дві групи за рівнем соціально-економічного розвитку.

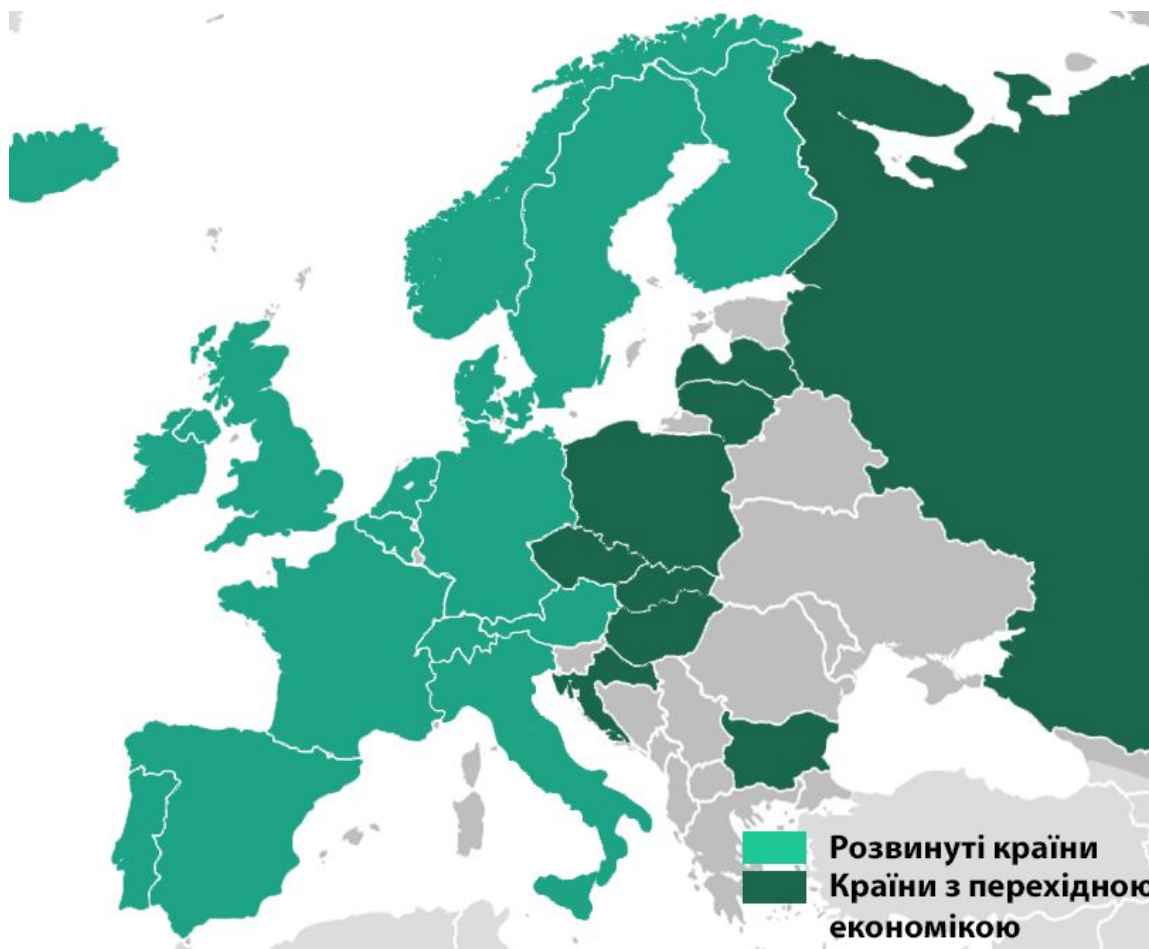

Рис. 2.2. Розподіл країн Європи за рівнем економічного розвитку

Звідси виникає гіпотеза №2: в країнах з більш високим рівнем ВВП спостерігається більш високий рівень екологічної свідомості. Це припущення

базується на наступних міркуваннях: в країнах, де вищий рівень ВВП, а отже і рівень життя, - повною мірою задоволені базові потреби населення. Тому у них виникає прагнення до більш “високого”: бажання дбати і турбуватися про стан довкілля, що і реалізується у екоцентричній свідомості.

Наступна **гіпотеза №3** пов’язує матеріалістичні / постматеріалістичні цінності та екологічну свідомість. Вона формулюється наступним чином: індивіди, яким притаманні постматеріалістичні цінності, в своїй більшості демонструють більш виражену екоцентричну свідомість. Засади до виникнення такої залежності можна пояснити характеристикою носіїв постматеріалістичних цінностей, яку визначає Інглеарт: *“постматеріалізм в цілому включає не тільки прагнення до свободи, але також екологічні і ідеалістичні установки, що роблять акцент на захисті навколишнього середовища і гуманності суспільства”* [7, с. 346-347]. Тобто постматеріалістичний світогляд містить у собі ознаки високого рівня екологічної свідомості, основною серед яких є усвідомлення загрози для оточуючого середовища.

Так як дані доступні для 1993, 2000 та 2010 років, то можна проаналізувати екологічну свідомість в динаміці. Звідси цікавим є підтвердження або спростування **гіпотези №4**: протягом двох десятиліть, наприкінці XX - на початку XXI сторіччя в європейських країнах зростає кількість антропоцентристів і знижується чисельність екоцентристів, але, в той же час, серед європейців, яким притаманні постматеріалістичні цінності, спостерігається прямо протилежна тенденція.

Таке припущення можна обґрунтувати низкою міркувань. По-перше, досить високий рівень екологічної свідомості, що може бути притаманний людям на початку-середині 1990-х років може бути зумовлений аварією на Чорнобильській АЕС, що відбулась у 1986 році, наслідки якої відчули на собі майже всі країни Європи. Хоча і після виникнення критичної ситуації (відчули

це після того, як завдало шкоду здоров'ю), усвідомлення ризику скоріш за все привело людей до розуміння сили свого впливу на довкілля.

Але цей ефект, знову ж таки, через ситуативність, не міг бути тривалим. Адже, по-друге, кінець 1990-х та початок 2000-х - період активного долучення європейських країн до ЄС, а отже ратифікації норм та законодавства про довкілля, його швидкого “оздоровлення”. Для прикладу можна розглянути одну з країн - Чехію, що у 2004 році стала членом Європейського союзу. Як і у більшості постсоціалістичних країн, стрімке промислове зростання не передбачало турботи про стан оточуючого середовища. Тому на початку XXI сторіччя країна, яка прагнула стати частиною ЄС, мала застосовувати суворі екологічні норми для “оздоровлення” своєї природи. Було заборонено використання бурого вугілля для отримання енергії, введено нові більш екологічні марки палива, запущено заводи для переробки та утилізації сміття. Такий шлях характерний для багатьох європейських країн.

Отже, ключові функції у сфері охорони природи почала виконувати держава, стан довкілля значно покращився. Тому, скоріш за все, відпала необхідність турбуватись про навколишнє середовище рядовим жителям, що мали змогу стати більш егоїстичними споживачами природних благ. Це пояснює можливість збільшення антропоцентристів у проміжку з 1993-2010 років у країнах Європи.

Що стосується окремої групи людей-представників постматеріалістичних цінностей, то, на нашу думку, кількість екоцентристів серед них зростає. Причиною цього явища є, розвиток екологічних рухів (що корелює з однією з основних постматеріалістичних цінностей - прагненням до вільного вираження власної думки) та усвідомлення глобальних ризиків (як для свого життя зокрема, так і для суспільства і природи в цілому). Так як в межах постматеріалістичного типу цінностей зазначені чинники займають важливе

місце і сприймаються інакше, то це і реалізується у екоцентричній екологічній свідомості.

Гіпотеза №5 зображує взаємодію між типом екологічної свідомості та політичними приференціями індивідів: серед прихильників лівої ідеології частка екоцентристів більше, ніж серед прихильників правої. Таке можна припущення можна обґрунтувати тим, що сьогодні значна частка лівих є екологічними активістами. Вони відстоюють точку зору, що зміни та забруднення клімату викликані, перш за все, не повсякденною діяльністю рядових жителів країн, а спричиняються капіталістами - власниками великих транснаціональних корпорацій, основною метою яких є нарощення капіталу. Соціологиня Оксана Дутчак підкреслює цю логіку наступними міркуваннями: *“Апеляція до індивідуальних дій важлива, але не вирішує проблеми на системному рівні”* [6]. Варто відмітити, що в такому ракурсі погляди лівих на захист природи перетинаються з поглядами на інші сфери життя. Тому висунення такої гіпотези вважаємо доречним і таким, що заслуговує на увагу.

Для перевірки сформульованих гіпотез варто створити необхідні індекси, а саме: індекс екологічної свідомості та постматеріалістичних цінностей Інглхарта, що буде здійснено у наступному підрозділі.

2.2. Методологія розрахунку індексів екологічної свідомості та постматеріалістичних цінностей

Змінні, що були обрані для створення індексу, наявні у трьох хвилях дослідження, співвідносяться з екологічною свідомістю і відображають її складові та представлені у таблиці 2.2.1. Ці фактори дають змогу створити індекс, що буде відображати тип та рівень екологічної свідомості найкращим чином.

Таблиця 2.2.1.

**Зміні, що були обрані для побудови індексу та їх місце у структурі
екологічної свідомості**

№	Запитання	Складова свідомості
В якій мірі ви згодні з тезою:		
1	Ми занадто багато турбуємося про майбутнє навколишнього середовища і недостатньо про ціни і зайнятість в наші дні	афект
2	Майже все, що ми зараз робимо, завдає шкоди природі	афект
3	Для того, щоб зберегти навколишнє середовище, нашій країні необхідне економічне зростання	мислення
4	Економічне зростання завжди завдає шкоди природі	мислення
Чи готові ви... щоб забезпечити охорону довкілля:		
5	Платити значно більше за товари і послуги?	воля
6	Платити значно вищі податки?	воля
7	Відмовитися від деяких зручностей?	воля
В якій мірі ви згодні з тезою:		
8	Таким людям, як я, важко зробити що-небудь для збереження природного середовища	перцепції
9	Я намагаюся робити все, що йде на користь довкіллю, навіть якщо це вимагає додаткових витрат або часу	перцепції
В якій мірі відповідають істині наступні тези?		
10	Зміна клімату викликана озонової дірою в атмосфері Землі	мислення
11	Кожен раз, коли ми спалюємо вугілля, нафту або газ, це позначається на зміні клімату	мислення
Як ви вважаєте, чи є шкідливим для навколишнього середовища:		
12	Забруднення повітря, що спричиняється автомобілями	мислення
13	Забруднення повітря, що спричиняється пром. викидами	мислення

14	Пестициди та хімікати, що застосовуються в сільському господарстві	мислення
15	Забруднення річок та озер в вашій країні	мислення
16	Атомні електростанції	мислення
17	Підвищення температури, викликане зміною клімату	мислення
Яке з наступних тверджень більше відповідає вашій точці зору?		
18	1. Уряд повинен надати громадянам можливість самим вирішувати, як потрібно охороняти навколишнє середовище, навіть якщо вони не завжди будуть робити те, що треба 2. Уряд повинен видавати закони, які зобов'язують громадян охороняти навколишнє середовище, навіть якщо це в чомусь обмежує їх право чинити так, як вони вважають за потрібне	перцепції
19	1. Уряд повинен надати підприємцям можливість самим вирішувати, як потрібно охороняти навколишнє середовище, навіть якщо вони не завжди будуть робити те, що треба 2. Уряд повинен видавати закони, що змусять підприємців охороняти навколишнє середовище, навіть якщо це в чомусь обмежує їх право чинити так, як вони вважають за потрібне	перцепції
Як часто ви?		
20	Викидаючи сміття, сортуєте скляні, металеві, пластикові і паперові відходи для їх подальшої вторинної переробки	воля
21	З екологічних міркувань обмежуєте використання свого автомобіля	воля
22	Чи є ви членом будь-якої організації, добровільного товариства або просто групи людей, головною метою яких є збереження або захист довкілля?	воля
Чи доводилось вам протягом останніх 5 років		
23	Підписувати будь-яке звернення, заяву, петицію, що стосуються проблем навколишнього середовища?	воля
24	Жертвувати гроші на будь-які проекти, рухи на захист навколишнього середовища?	воля
25	Брати участь в мітингу або демонстрації на захист навколишнього середовища?	воля

Змінні 1-9, 12-17 виміряні шкалою від 1 до 5, проте ці шкали мають різну спрямованість (тобто деякі з них від 5 до 1), тому, для більшої зручності їх було перекодовано в шкали з однаковою спрямованістю. Змінні 20 та 21 мають дуже велику кількість пропущених значень, так як не всі респонденти мають автомобіль або можливість (інфраструктуру) для сортування відходів, тому до індексу вони не потрапили. Змінні 18-25 та 10-11, що виміряні шкалою 1-2 та 1-4 відповідно, потребують стандартизації, тому їх також було перекодовано у шкалу 1-5. Ті шкали, що мали два значення, перекодовано за змістом, щоб відповідь, яка характерна для екоцентричної свідомості, отримала значення 5, а інша - 1. Тобто утворилась шкала з двома значеннями - 1 і 5. Аналогічно і зі шкалами у діапазоні 1-4, але тут отримали значення 1, 2, 4 та 5. На нашу думку, так більш доречно обчислювати середнє значення за факторами, коли кожна змінна має однакову вагу.

Отже, в результаті попереднього аналізу, ми отримали 23 змінні. Наступний етап - перевірка надійності шкали, за допомогою якої необхідно дізнатись, чи всі обрані змінні вимірюють одне й те ж явище - екологічну свідомість.

Для аналізу надійності шкали користуємось моделлю альфа Кронбаха.

Таблиця 2.2.2.

Результат аналізу надійності шкали з 23 пунктами

Альфа Кронбаха	Кількість пунктів
0,673	23

Отримане значення альфи Кронбаха (таблиця 2.2.2) свідчить про недосконалість шкали, тому її необхідно змінювати, шляхом скорочення кількості змінних, при видаленні яких значення альфи зростає. В результаті декількох кроків аналізу було досягнуто наступного значення альфи Кронбаха, що представлено у таблиці 2.2.3.

Таблиця 2.2.3.

Результат аналізу надійності шкали з 16 пунктами

Альфа Кронбаха	Кількість пунктів
0,744	16

Значення альфи Кронбаха при видаленні пункту для кожної змінної менше, ніж загальне (таблиця значень представлена у Додатку Б), отже, результат ми можемо охарактеризувати як прийнятний та застосовувати дану шкалу для формування індексу екологічної свідомості.

Для перевірки теоретичної моделі екологічної свідомості на основі відібраних змінних необхідно провести факторний аналіз. Міра вибіркової адекватності Кайзера-Майєра-Олкіна становить 0,818 - тобто є висока адекватність застосування факторного аналізу для обраних даних. Результатом проведення цього аналізу є групування всіх 16 змінних у 4 фактора (розподіл представлений у Додатку В).

Фактор 1: мисленневий компонент екологічної свідомості - оцінка шкідливості різних факторів та їх вплив на стан навколишнього середовища:

- забруднення повітря, що спричиняється автомобілями
- забруднення повітря, що спричиняється пром. викидами
- пестициди та хімікати, що застосовуються в сільському господарстві
- забруднення річок та озер в вашій країні
- атомні електростанції
- підвищення температури, викликане зміною клімату.

Фактор 2: мотиваційний аспект вольового компоненту та перцептивна складова екологічної свідомості - намагання та готовність до дій для охорони навколишнього середовища, що потребують певної “жертвості”:

- платити значно більше за товари і послуги;
- платити значно вищі податки;

- відмовитися від деяких зручностей;
- робити все, що йде на користь довкіллю, навіть якщо це вимагає додаткових витрат або часу.

Фактор 3: діяльнісний аспект вольового компоненту екологічної свідомості - дії на захист та охорону довкілля:

- членство в організації, товаристві або групі людей, головною метою яких є збереження або захист довкілля;
- підписання звернення, заяви, петиції, що стосуються проблем навколишнього середовища;
- пожертвування грошей на проекти, рухи на захист навколишнього середовища;
- участь в мітингу або демонстрації на захист навколишнього середовища.

Фактор 4: афективно-перцептивні елементи екологічної свідомості - сприйняття суспільного вкладу у турботу про природу та оцінка власного:

- завелика турбота про майбутнє навколишнього середовища і недостатня про ціни і зайнятість в наші дні;
- людям, як я, важко зробити що-небудь для збереження природного середовища.

Отже, емпірична перевірка доводить, що екологічна свідомість - це складний конструкт, в межах якого важко виділити “чисті складові”. В двох факторах спостерігається розмиття меж між перцептивним, афективним та вольовим компонентами екологічної свідомості.

Так як факторний аналіз дає змогу зменшити розмірність шкали, що вимірює певне явище, то для змінних, що об’єднані у фактори застосуємо обчислення середнього значення показника для кожного респондента. Таким чином ми отримуємо середнє значення по кожному з елементів екологічної свідомості.

Наступний крок - підрахунок сумарної кількості балів для кожного випадку, що здійснюється у вигляді додавання значень факторів. В результаті цього кроку респондент отримує числове значення рівня екологічної свідомості від 4 (мінімально можливе значення, якщо кожен з факторів дорівнює 1) до 20 (максимальне значення, якщо кожен з факторів становить 5).

Для більшої зручності отриманий сумарний індекс варто згрупувати, для цього визначаємо середню позначку, що і буде межею двох типів екосвідомості. Тобто антропоцентричний тип (або низький рівень) екологічної свідомості характерний для тих респондентів, значення індексу яких знаходиться у межах від 4 до 11,5. Другий - екоцентричний тип (або високий рівень свідомості) мають респонденти зі значенням індексу від 11,51.

Для перевірки валідності моделі індексу застосовуємо аналогічну процедуру для другої та третьої хвилі дослідження. Після перевірки варто зробити висновок, що розроблена методологія обчислення індексу екологічної свідомості є такою, що відповідає її структурі: відтворює різні складові. Також однаковий результат перевірки шкали (у кількості та змісті відібраних змінних) та факторного аналізу (у формуванні однакових факторів) свідчить про валідність даного індексу для виміру екологічної свідомості для представників європейських країн, отже його використання у подальшому дослідженні є доречним. Розподіл даного індексу в динаміці представлений у таблиці 2.3.5 у підрозділі 2.3.

Інший індекс, що є необхідний у концепті нашого дослідження – індекс постматеріалістичних цінностей, запропонований Рональдом Інглхартом. Для його побудови необхідно чотири змінні, які б відображали прихильність до матеріалістичних чи постматеріалістичних цінностей (більш детально у підрозділі 1.4.). У обраному для аналізу масиві даних є тотожні змінні, що вимірюють, які з запропонованих цінностей є першочерговими по важливості, а які - менш важливі. Вони сформульовані наступним чином:

1. забезпечити порядок в країні;
2. боротися зі зростанням цін;
3. дати людям більше можливостей впливати на рішення уряду;
4. захищати свободу слова.

Першочерговість перших двох притаманна індивідам з матеріалістичними цінностями, а третьої та четвертої - з постматеріалістичними. Загалом можна отримати 12 їх можливих комбінацій: по два для “чистих” типів, та по чотири для змішаних. Алгоритм формування індексу виглядає наступним чином:

IF(v9=1 AND v10=3) ingl_ind=4.

IF(v9=3 AND v10=1) ingl_ind=4.

IF(v9=2 AND v10=4) ingl_ind=1.

IF(v9=4 AND v10=2) ingl_ind=1.

IF(v9=1 AND v10=2) ingl_ind=3.

IF(v9=1 AND v10=4) ingl_ind=3.

IF(v9=3 AND v10=2) ingl_ind=3.

IF(v9=3 AND v10=4) ingl_ind=3.

IF(v9=2 AND v10=1) ingl_ind=2.

IF(v9=2 AND v10=3) ingl_ind=2.

IF(v9=4 AND v10=1) ingl_ind=2.

IF(v9=4 AND v10=3) ingl_ind=2.

variable label ingl_ind

Значення 4 відповідає матеріалістичному типу, 3 - матеріалістичному змішаному, 2 - постматеріалістичному змішаному, і, врешті-решт, 1 - постматеріалістичному. Індивіди, що хоча б в одному випадку обрали відповідь “важко відповісти” або пропустили це запитання, потрапляють до пропущених значень.

Розглянемо розподіл створеного індексу, що продемонстрований у таблиці 2.2.4 (на основі даних ISSP-2010 та WVS-6 [37, 39]).

Таблиця 2.3.2.

Розподіл за типом цінностей, Європа 2010 [37] та 2014 [39]

Цінності	Відсоток, ISSP	Відсоток, WVS
Постматеріалістичний	12,1	15,3
Постматер. змішаний	29,1	27,8
Матер. змішаний	31,3	33,2
Матеріалістичний	27,5	23,7

Стосовно постматеріалістів, то їх - найменша кількість серед представників всіх типів цінностей в обох дослідженнях. Проте, порівнюючи дані за 2010 та 2014 рік, відмічаємо, що кількість матеріалістів зменшується, а кількість постматеріалістів - навпаки, збільшується.

Після того, як створено всі необхідні індекси переходимо до їх застосування: перевірки сформованих гіпотез.

2.3. Перевірка гіпотез та створення узагальненого портрету екоцентриста

Гіпотеза №1: у східноєвропейських країнах рівень екологічної свідомості нижчий, ніж у мешканців Західної Європи.

Для перевірки даної гіпотези проаналізуємо таблицю 2.3.1:

Таблиця 2.3.1.

Розподіл за типом екологічної свідомості та регіоном Європи в динаміці

Регіон Європи	Антропоцентрична екосвідомість, %	Екоцентрична екосвідомість, %
1993		
Південь	50,06	49,94

Захід	47,58	52,42
Північ	42,4	57,6
Схід	64,17	35,83
2000		
Південь	62,21	37,79
Захід	46,96	53,04
Північ	48,21	51,79
Схід	71,61	28,39
2010		
Південь	60,13	39,87
Захід	55,83	44,17
Північ	55,52	44,48
Схід	77,48	22,52

Виходячи з такого розподілу стає зрозумілим, що рівень екологічної свідомості у країнах сходу Європи дійсно нижчий ніж у решті її частин. Така особливість прослідковується протягом всього періоду дослідження. Отже, антропоцентрична свідомість притаманна в різний час від 64,2% до 77,48% жителів східноєвропейських країн.

Перше місце за кількістю екоцентристів посідають країни Західної та Північної Європи. А от південноєвропейські країни вибиваються зі спільної тенденції: тут відсоток антропоцентристів у 2000 році більший, ніж у 2010. Можна припустити, що саме з цих країн починається зворотна тенденція - зростання кількості екоцентристів.

Гіпотеза №2: в країнах з більш високим рівнем ВВП спостерігається більш високий рівень екологічної свідомості. Для перевірки даної гіпотези розглянемо таблицю 2.3.2:

Таблиця 2.3.2.

Розподіл за типом екологічної свідомості та типом країни в динаміці

Тип країн	Антропоцентрична екосвідомість, %	Екоцентрична екосвідомість, %
1993		
Розвинені	47,69	52,31
З перехідною економікою	64,17	35,83
2000		
Розвинені	50,26	49,74
З перехідною економікою	71,61	28,39
2010		
Розвинені	56,01	43,99
З перехідною економікою	76,44	23,56

Відповідно до таблиці, стає зрозумілим, що відсоток антропоцентристів в країнах з перехідним типом економіки більший, ніж у розвинутих. Така особливість характерна для всіх трьох хвиль дослідження. Для прикладу розглянемо 2010 рік: антропоцентристів у розвинених державах трохи більше половини, тоді як у країнах з перехідною економікою таких більше ніж дві третини, ситуація з екоцентристами - зворотна. Відповідно, рівень екологічної свідомості є вищим у більш розвинених країнах. Отже, гіпотезу №2 приймаємо як таку, що відповідає дійсності.

Це означає, що рівень розвитку є одним з чинників, що визначає тип екологічної свідомості. Це може пояснюватись як тим фактом, що у більшості жителів розвинених країн повною мірою забезпечені базові потреби, і вони прагнуть до самоактуалізації, у захисті та турботі про довкілля вбачають один зі

способів самовираження. Так і тим, що іншою можливою причиною цього може бути наявність інфраструктури (наприклад, станції для сортування сміття, зарядні станції для електрокарів тощо) та матеріальна можливість у жителів (для придбання електромашин, оплати роздільного вивозу сміття і т.д.), що характерно для більш розвинутих країн.

Варто також зауважити, що тенденція зменшення кількості екоцентристів притаманна державам обох рівнів розвитку.

Гіпотеза №3: індивіди, яким притаманні постматеріалістичні цінності, в своїй більшості демонструють більш виражену екоцентричну свідомість.

Перевіримо достовірність цієї гіпотези завдяки аналізу таблиці 2.3.3.

Таблиця 2.3.3.

Розподіл за типом екологічної свідомості та цінностями, 2010р.

Цінності	Антропоцентрична екосвідомість, %	Екоцентрична екосвідомість, %
Постматеріалістичний	40	60
Постматер. змішаний	57,7	42,3
Матер. змішаний	61,9	38,1
Матеріалістичний	74,6	25,4

Отже, гіпотезу №4 підтверджено: більше половини (60%) постматеріалістів є представниками екоцентричної екологічної свідомості. Цікаво також, що чим більше індивід прихильний до матеріалістичних цінностей, тим менша ймовірність того, що він є екоцентристом.

Таку залежність можна пояснити тим, що бажання захищати природу є постматеріалістичною цінністю, на рівні з прагненням до свободи.

Також можна розглянути таке ставлення до природи як одну зі складових прагнення до свободи: людина дбає про стан довкілля, бо не хоче бути

обтяженою негативними наслідками, що спричиняються користувацьким ставленням до природи.

Гіпотеза №4: протягом двох десятиліть, наприкінці XX - на початку XXI в європейських країнах зростає кількість антропоцентристів і знижується чисельність екоцентристів, але, в той же час, серед європейців, яким притаманні постматеріалістичні цінності спостерігається прямо протилежна тенденція.

Для верифікації даної гіпотези розглянемо таблицю 2.3.4, що демонструє середній відсоток представників обох типів екологічної свідомості для всіх країн Європи, які брали участь у трьох хвилях дослідження.

Таблиця 2.3.4.

Розподіл за типом екологічної свідомості в динаміці

Рік	Антропоцентрична екосвідомість, %	Екоцентрична екосвідомість, %
1993	52,8	42,3
2000	54,8	45,2
2010	62,1	37,9

Перш за все, варто відмітити, що кількість антропоцентристів у Європі перебільшувала відсоток екоцентристів протягом всього періоду дослідження. По-друге, кількість антропоцентристів дійсно збільшилась: від 52,8% до 62,1%, тобто на 9,3% за 17 років. Отже, перша частина гіпотези №4 приймається як така, що відповідає дійсності.

Тому, міркування щодо причин такого явища, які були сформульовані у підрозділі 2.1. є дійсними. На нашу думку, основним чинником, що призвів до збільшення кількості антропоцентристів, є зростання ролі держави у межах відносин суспільство-природа.

Таке явище, безумовно, має свої переваги, особливо у сфері покращення стану довкілля. Але негативні наслідки також присутні. Найбільший з них - зростання патерналістичної налаштованості населення, яке втілюється у перекладанні відповідальності на державу та спаді активності людей.

Іншим чинником, що призвів до такої ситуації, можна вважати розвиток масового суспільства споживання - продукту капіталізму. Причинами цього явища стало посилення конкуренції між виробниками, розвиток маркетингової сфери для просування товарів та послуг, прискорення зміни модних тенденцій тощо. Тому склалась така ситуація, коли гонитва за більш новим або більш брендовим стає чи не головним сенсом життя, способом отримання більш високого статусу у суспільстві і т.д. Все це спричинило надмірне споживання та виробництво, що точно жодною мірою не сприяє збільшенню турботи про природу та покращенню стану довкілля, а отже, і не може сприяти розвитку екоцентричної екологічної свідомості.

Для перевірки другої частини гіпотези розглянемо таблицю 2.3.5.

Таблиця 2.3.5.

Розподіл представників постматеріалістичних цінностей за типом екологічної свідомості в динаміці

Рік	Антропоцентрична екосвідомість, %	Екоцентрична екосвідомість, %
1993	58,2	41,8
2000	46,9	54,1
2010	40	60

Відповідно до таблиці, робимо висновок, що частка екоцентристів серед індивідів, яким притаманні постматеріалістичні цінності, дійсно збільшилась (на 18,2 % за 17 років). Отже, приймаємо гіпотезу №4.

Тобто екоцентричні цінності поступово все більш актуалізуються в площині постматеріалістичних поглядів. Також таке явище дозволяє припускати, що ймовірним є збільшення кількості екоцентристів у всій Європі у подальшому.

Гіпотеза №5: серед прихильників лівої ідеології частка екоцентристів більше, ніж серед прихильників правої.

Для перевірки цієї гіпотези розглянемо таблицю 2.3.6.

Таблиця 2.3.6.

Розподіл за типом екологічної свідомості та політичними вподобаннями, 2010 р.

Політичні вподобання	Антропоцентрична екосвідомість, %	Екоцентрична екосвідомість, %
крайні ліві / комуністи	49	51
ліві / лівоцентристи	52,2	47,8
центристи / ліберали	61,2	38,8
праві / консерватори	65,3	34,7
крайні праві / фашисти	70,1	29,9

Згідно з таблицею, найвищий відсоток екоцентристів притаманний крайнім лівим, а найменший - крайнім правим. Тобто ми не просто підтверджуємо гіпотезу №5, а і відмічаємо існування певної лінійної залежності: рівень екологічної свідомості зменшується зі збільшенням ступеню прихильності до правої ідеології.

Така залежність корелює з інтересами та цінностями обох груп-антагоністів. Також варто відмітити, що ліві борються зі змінами клімату, що спричинені їх найбільшим “ворогом” - транснаціональними корпораціями. Тут сфера захисту довкілля є ще однією ареною бойових дій в межах цього конфлікту інтересів.

Як вже було зазначено раніше, розвиток екологічної свідомості - не статичний процес, він має сплески та кризи. Варто відмітити, що період початку 1990-х - кінця 2000-х є кризовим: в цьому часовому проміжку рівень екологічної свідомості помітно знизився. Тоді яким він є зараз? Для відповіді на це запитання спробуємо побудувати прогнозну модель розвитку екологічної свідомості після 2010 року.

На нашу думку, на початку-середині 2010-х рівень екологічної свідомості починає зростати: про це, перш за все, свідчить показник індексу екосвідомості, виміряний у 2010 році для південноєвропейських країн. Той факт, що кількість антропоцентристів у 2010 році менша за аналогічний результат 2000-го року у цьому регіоні, може свідчити про початок так званого “екологічного буму”. Також підстави так вважати дає позитивна динаміка частки екоцентристів серед індивідів, яким притаманні постматеріалістичні цінності.

Ще серед факторів, що підтверджують такий висновок стали події, що сколихнули європейську і світову громадськість: аномальна спека восени та влітку 2010 року у Північній півкулі, що стала найбільшою за всю історію метеоспостережень, повені 2010 та 2013 років, численні землетруси, цунамі та урагани. Все це підкріплювалось інформацією про посилення антропогенного впливу на довкілля, збільшення концентрації вуглекислого газу в атмосфері тощо. Це набуло значного розголосу у ЗМІ, такі явища подіяли як фактор морального шоку. Можна сказати, що вони стали ще одним Чорнобилем по силі впливу на свідомість людей і переломним моментом у її розвитку. Вже у 2011 році найпопулярнішим словом за версією Кембриджського словника стало “апсайклінг” - діяльність з виготовлення нових меблів, предметів тощо зі старих, використаних речей або відходів [25], що свідчить про пожвавлення інтересу до явищ такого роду. Варто відмітити ще той факт, що за останнє десятиріччя активізувались протестні рухи за збереження та захист природи: “Кліматичний страйк” у 2015, ініційований студентами, рух школярів

“П’ятниця для майбутнього”, що розпочався у 2018 з поодиноких протестів згаданої у підрозділі 1.3 Грети Тунберг та сягнув 6 мільйонів однодумців по всьому світу [34].

Також про зростання рівня екологічної свідомості свідчать дані останніх досліджень, серед них опитування, проведене українською соціологічною компанією ФАМА у 2018 році під назвою “Охорона довкілля та громадяни України”. Так як немає можливості отримати масиви даних для підрахунку індексу екологічної свідомості, то проведемо паралелі за деякими змінними, що є складовими екосвідомості. Наприклад, 86,6% українців у 2018 році вважають, що особисто можуть відігравати роль у захисті довкілля [15], тоді як серед решти європейців 2010 року тих, хто вважає, що він і подібні до нього люди можуть робити щось для природи - 48,1% [15]. Отже, кількість зросла майже у два рази.

Аналогічною є ситуація з оцінкою впливу екологічних проблем на повсякденне життя та здоров’я людей: 90,2% українців відмічають наявність такого впливу [15], тоді як серед решти європейців у 2010 році таких від 37,3 % до 65,7 % (через різні шкали дані представлено у вигляді інтервалу) [37].

Якщо брати до уваги, що Україна відноситься до східноєвропейських країн з перехідною економікою, тобто рівень екологічної свідомості має бути нижчим за середній, можна припустити, що відсоток тих, хто відчуває свою спроможність відігравати роль у захисті довкілля, в середньому по Європі є вищим. Відповідно, і рівень екологічної свідомості також.

Також цікавим є створити портрет типового представника екоцентричного типу свідомості для країн Європи у 2010 та для України у 2018 за основними соціально-демографічними показниками і порівняти їх. Через неможливість створення індексу для даних українського дослідження було обрано змінну, що є тотожною у обох дослідженнях та найбільше з усіх репрезентує показник

індексу екологічної відомості. Це запитання хоча і формулюється по-різному, але вимірює одне й те ж: суб'єктивну оцінку своєї ролі у захисті довкілля.

Отже, для європейських країн у 2010 році середньостатистичний екоцентрист - це жінка, віком від 35 до 44 років, що має середній дохід. Що стосується типового українського екоцентриста-2018, то це також жінка, яка має середньомісячний дохід від 6000 до 10000 гривень, тобто середній рівень доходу. Єдина відмінність - це вік, тут він від 45 до 54 років. Але таку зміну можна просто пояснити тим, що між дослідженнями пройшло 8 років. Тобто майже така сама різниця у віці типової екоцентристики з 2010 та 2018, тому, можна зробити висновок, що ця "типова" жінка просто стала старшою. Отже, ці два збірних портрета є однаковими.

Виходячи з підтверджених гіпотез можна доповнити ймовірний образ представника екоцентристів для країн Європи у 2010 році: з більшою ймовірністю він є жителем розвиненої країни, проявляє прихильність до "лівої" ідеології та сповідує постматеріалістичні цінності.

Також доречним буде доповнити портрет психологічними рисами. Наприклад, екоцентристи більш схильні довіряти оточуючим їх людям серед них таких 49,8%; ще 28,5% не визначені (ті, хто оцінив довіру на 3 за шкалою від 1 до 5). А от тих екоцентристів, хто не довіряє людям і вважає, що необхідно з обережністю будувати взаємодію з ними, тільки 21,7% [37]. Цікаво, що для антропоцентристів спостерігається зворотна тенденція: більшість з них (46,3%) не довіряє людям. І тільки 18,5% - довіряє [37]. Аналогічною є ситуація з оцінкою того, що у відносинах інші люди прагнуть отримати вигоду за рахунок інших. Отже, екоцентристи схильні довіряти людям і будувати з ними некорисливі відносини. Тобто гармонійне ставлення, яке характерне для їх взаємодії з природою, поширюється і на відносини в межах суспільства. Тому ми схильні небезпідставно вважати, що збільшення частки екоцентристів

позитивно позначиться не тільки на стані довкілля, а й буде мати аналогічний ефект на взаємодію між людьми.

Висновки до другого розділу

Отже, в межах цього розділу було створено індекс екологічної свідомості та проаналізовано його взаємодію з іншими факторами. В результаті чого всі п'ять висунутих гіпотез було підтверджено. Підбиваючи підсумки, варто відмітити:

- рівень екологічної свідомості у проміжку з 1993 по 2010 зменшувався, тоді як серед постматеріалістів - зростав, це довели результати дослідження ISSP;
- згідно з нашими міркуваннями та дослідженням компанії ФАМА у сучасності кількість екоцентристів зростає;
- стикаючись сьогодні з наслідками кліматичних змін стає зрозуміло, що цього зростання замало, тому потреба у піднятті рівня екологічної свідомості залишається актуальною;
- тип екологічної свідомості пов'язаний з тим, в якій країні живе людина, прихильником якої ідеології та цінностей вона є.

ВИСНОВКИ

У ході дослідження було виявлено рівень екологічної свідомості сучасної людини і фактори впливу на неї з метою встановлення гармонії між суспільством та природою.

Для розуміння поняття екологічної свідомості, її структури, типології та взаємодії з іншими компонентами особистості було проаналізовано праці Е. О'Саллівана, М. М. Кисельова, В. Л. Деркач, А. В. Толстоухова, В.І. Медведєва, А.А. Алдашевої, П.Уайта, О.Ю. Набочука, Т.В. Можаровської, С.Д. Дерябо, В.А. Ясвіна, А.М. Львовичкіної, Р. Інглхарта.

В результаті цього аналізу було визначено, що екологічна свідомість – це одна з форм свідомості людини, що визначає відносини між нею та природою. Цей складний концепт має певну структуру і складається з: екологічних перцепцій, екологічного афекту, екологічного мислення та екологічної волі. Що стосується типології екосвідомості, то увагу було сконцентровано на двох її типах-антагоністах - антропоцентричному та екоцентричному, що тотожні низькому та високому рівню свідомості відповідно.

Процес модернізації екологічної свідомості було розглянуто в межах робіт Луція Сенеки, Марка Аврелія, Аврелія Августина, Франциска Ассізького, Едуарда Леруа, П'єра Тейяра де Шардена, Володимира Вернадського та Ульріха Бека.

Екологічна свідомість виникає тоді, коли людина починає свою взаємодію з природою. Так як ця взаємодія розпочинається з моменту появи людства, то екосвідомість виникає разом з людиною і трансформується протягом всієї історії людства (від боязні природи до відчуття відповідальності за неї). Конфлікт поглядів на взаємодію з природою, що виник ще в епоху Середньовіччя, активізувався у сучасності. Це протистояння реалізується в межах антропоцентристів та екоцентристів, погляди яких “представляють”

сучасні лідери думок - Дональд Трамп та Грета Тунберг. Як і більшість конфліктів нашого часу воно активно підігрівається засобами ЗМІ та реалізується у соціальних мережах.

Для дослідження стану екологічної свідомості у сучасному світі на базі світового дослідження ISSP-Environment було створено інтегральний індекс екологічної свідомості відповідно до її структури. Процедура створення індексу передбачала проведення аналізу шкали на придатність та факторного аналізу. Отриманий інтегральний індекс базувався на 16 змінних, що були наявні у трьох хвилях дослідження, тому це дало змогу дослідити екологічну свідомість в динаміці.

В результаті дослідження індексу екологічної свідомості та його взаємодії з іншими факторами (географічним розташуванням та рівнем розвитку країни, системою цінностей та політичними преференціями) було встановлено, що вони впливають на її рівень.

Серед усіх досліджених країн найнижчий рівень екологічної свідомості характерний для жителів Східної Європи, до якої належать держави з перехідним типом економіки. Рівень екологічної свідомості представників розвинених країн вищий, проте кількість антропоцентристів там перебільшує кількість екоцентристів. Також для всіх європейських країн характерна спільна тенденція: зростання кількості антропоцентристів, тобто зниження рівня екологічної свідомості. Але: постматеріалістичні цінності притаманні більшою мірою молоді, тому слід очікувати зростання частки екоцентристів у найближчому майбутньому!

Стосовно співвідношення екологічної свідомості з іншими складовими особистості, то було встановлено залежність між її типом та системою цінностей. Так, індивіди, яким притаманні постматеріалістичні цінності, в своїй більшості є екоцентристами. Також для постматеріалістів спостерігається

тенденція розвитку екологічної свідомості відмінна від загальної: кількість представників екоцентричної свідомості серед них зростає.

Аналогічна ситуація спостерігається стосовно політичних орієнтацій індивідів: в залежності від них рівень екологічної свідомості змінюється. Так, екоцентричний тип більше притаманний прихильникам лівої ідеології, тоді як серед прихильників правої відмічається найвища кількість антропоцентристів.

В рамках дослідження також було з'ясовано, що для сучасного суспільства характерна тенденція щодо збільшення кількості представників екоцентричної свідомості. Такий висновок було зроблено з урахуванням комплексу ознак: тенденція збільшення частки екоцентристів серед індивідів, яким притаманна постматеріалістична система цінностей; результати дослідження українського населення, що здійснила компанія ФАМА; активізація природоохоронних рухів, популяризація теми зміни клімату та забруднення довкілля у ЗМІ і т.д.

Отже, розвиток екологічної свідомості не є статичним, як і будь-яке явище, має сплески на кризи. І це нормально, бо таким є закон існування всього. Саме тому варто досліджувати, що впливає на рівень екологічної свідомості, щоб не вдаватися у крайнощі та мінімізувати різницю між періодами спаду і буму, максимізувати тривалість останнього.

Але для того, щоб зменшувати негативний вплив людини на природу, мінімізувати її забруднення та зміну клімату, необхідно підвищувати рівень екологічної свідомості. На нашу думку, здійснювати це необхідно через виховання на всіх етапах життя людини. Тут під вихованням ми розуміємо не тільки вплив батьків (або осіб, які виконують їх функції) на дитину або підлітка, хоча це, безумовно, важливо.

На нашу думку, виховувати може і має держава, наприклад, шляхом проведення природоохоронної політики, створення інфраструктури, що підвищує можливість бути залученим до екологічних дій (підвищення екологічної волі) і т.д. Але тут також важливо, щоб держава не перебільшувала

свою функцію у сфері захисту довкілля та турботи про природу, бо, як було доведено раніше, це спричиняє пасивність її громадян та зниження рівня екологічної свідомості.

І, врешті-решт, важливим актором у здійсненні екологічного виховання є сама людина, її оточення, середовище, в якому вона живе і т.д.

Як було доведено, існує багато чинників впливу на рівень екологічної свідомості. На одні людина може впливати, а на інші - ні. Але, незважаючи на це, сучасна людина має жити в гармонії з природою, а отже і з самою собою.

В епоху глобального потепління, значного забруднення повітря, ґрунтів та водойм людина має зменшувати свій негативний вплив на довкілля, дбати та покращувати його стан, при чому робити це не “випадково” (як це відбувається в умовах карантину, коли велика кількість заводів та фабрик сповільнили свої потужності), або не “відкупатись” для суспільного визнання та отримання статусу “екофрендлі” (наприклад, коли публічні особистості або великі компанії інвестують гроші у посадку дерев, але не контролюють, чи це здійснюється). Ми маємо робити це усвідомлено, а для цього необхідний високий рівень екологічної свідомості.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Аврелий Августин. О Граде Божием. Минск: Харвест, 2000. 1296 с.
2. Бек У. Общество риска: На пути к другому модерну / пер. с нем. В. Седельника, Н. Федоровой. Москва: Прогресс-Традиция, 2000. 383 с.
3. Вернадский В.И. Биосфера и ноосфера / предисловие Р. К. Баландина. Москва: Айрис-пресс, 2004. 576 с.
4. Вернадский В.И. Несколько слов о ноосфере. *Успехи современной биологии*. 1944. №. 18, вып. 2. С. 113-120).
5. Дерябо С. Д., Ясвин В. А. Экологическая педагогика и психология: учеб. пособие. Ростов-на-Дону: Феникс, 1996. 480 с.
6. Дутчак О. Кліматична катастрофа в часи пандемії: чого нас вчить глобальний карантин. *Спільне*. 2020. URL: https://commons.com.ua/uk/chas-vchitisya-pandemiya-yak-urok-dlya-borotbi-z-klimatichnimi-zminami/?fbclid=IwAR1L_uTg-YNfuGIlaJRkiRePkhVhd5WukJ4gk5620HqTKy9awLOBehuiIBo (дата звернення: 20.05.2020).
7. Инглхарт Р., Вельцель К. Модернизация, культурные изменения и демократия: Последовательность человеческого развития. Москва: Новое издательство, 2011. 464 с.
8. Кисельов М. М., Деркач В. Л., Толстоухов А. В. Концептуальні виміри екологічної свідомості: монографія. Київ: Парапан, 2003. 312 с.
9. Кривенко В.Г. Концепция природной циклики и некоторые задачи хозяйственных стратегий России. *Аграрная Россия*. 2005. №6.
10. Львовичкіна А.М. Основи екологічної психології: навч. посібник. Київ: МАУП, 2004. 136 с.
11. Марк Аврелій Наодинці з собою. Роздуми / пер. з грецької Р. Паранька. Львів: Літопис, 2007. 212 с.
12. Медведев В. И., Алдашева А. А. Экологическое сознание: учеб. пособие. Изд. второе, доп. Москва: Логос, 2001. 386 с.

- 13.Можаровська Т.В. Структурно-динамічна модель розвитку екологічної свідомості. *Наука і освіта*. 2016. №5. С. 124-130.
- 14.Набочук О.Ю. Нормативна модель екологічної свідомості старшокласника. *Збірник наукових праць К-ПНУ імені Івана Огієнка, Інституту психології імені Г.С.Костюка НАПН України*. 2014. Вип. 25. С. 314-329.
15. Охорона довкілля та громадяни України: звіт дослідження. *Ресурсно-аналітичний центр “Суспільство і довкілля”*: веб-сайт. URL: <https://www.rac.org.ua/uploads/content/481/files/envportraitpollreport2018.pdf> (дата звернення: 25.04.2020).
- 16.Сенека Луций Анней. Философские трактаты / пер. с лат., вступ. ст., коммент. Т. Ю. Бородай. Санкт-Петербург: Алетейя, 2001. 400 с.
- 17.Сингер П. Освобождение животных / пер. с англ. А.И. Петровской. Киев: Киевский эколого-культурный центр, 2002. 297 с.
- 18.Словник української мови: в 11 тт. / АН УРСР. Інститут мовознавства; за ред. І. К. Білодіда. Київ: Наукова думка, 1970—1980.
- 19.Твардовський Ян. Франциск Асизький. *Ще одна Молитва* / пер. з польської Дзвінки Матіяш. Київ: Грані – Т, 2009. 257 с.
- 20.Тейяр де Шарден П. Феномен Человека. Москва: Наука, 1987. 240 с.
- 21.Франциск Ассизский. Полное собрание сочинений / ред. пер., вступ. ст., коммент. В.Л. Задворного. Москва: Издательство францисканцев, 1995.
- 22.Abel G. J., Brottragerb M., Cuaresma J. C., Muttarak R. Climate, conflict and forced migration. *Global Environmental Change*. 2019. № 54. P. 239-249.
- 23.Alberge D. Pompeii ruins show that the Romans invented recycling. *The Guardian*. 2020. URL: <https://www.theguardian.com/science/2020/apr/26/pompeii-ruins-show-that-the-romans-invented-recycling> (дата звернення: 30.04.2020).

24. Barkan R. Trump has savaged the environment. The planet cannot afford a second term. *The Guardian*. 2020. URL: <https://www.theguardian.com/commentisfree/2020/jan/17/donald-trump-environment-epa-climate-second-term> (дата звернення: 30.04.2020).
25. Cambridge dictionary: website. URL: <https://dictionary.cambridge.org/dictionary/english/upcycling> (дата звернення: 23.05.2020).
26. Davos: Greta Thunberg & Donald Trump clash on climate change. *BBC news*: website. URL: <https://www.bbc.com/news/av/business-51200508/davos-greta-thunberg-donald-trump-clash-on-climate-change> (дата звернення: 11.05.2020).
27. Donald J. Trump. *Twitter*: website. URL: <https://twitter.com/realdonaldtrump> (дата звернення: 11.05.2020).
28. Global Warming of 1.5°C. The Intergovernmental Panel on Climate Change. / Masson-Delmotte V. and others. 2018 URL: https://www.ipcc.ch/site/assets/uploads/sites/2/2019/06/SR15_Full_Report_High_Res.pdf (дата звернення: 19.05.2020).
29. Greenpeace: website. URL: <https://www.greenpeace.org/international/> (дата звернення: 04.06.2020).
30. Le Roy E. *Les Origines Humaines et l'Évolution de l'Intelligence*. Paris: Boivin & Cie., 1928. 375 p.
31. Le Roy E. *L'exigence idealiste et le fait de l'évolution*. Paris: Boivin & Cie., 1927. 270 p.
32. Living Planet Report - 2018: Aiming higher. The World Wildlife Fund. / Grooten M. and others. Gland, 2018. URL: https://c402277.ssl.cf1.rackcdn.com/publications/1187/files/original/LPR2018_Full_Report_Spreads.pdf?1540487589 (дата звернення: 19.05.2020).

33. O'Sullivan E. V., Taylor M. M. Learning toward an ecological consciousness. New York: Palgrave Macmillan, 2004. 267 p.
34. Taylor M., Watts J., Bartlett J. Climate crisis: 6 million people join latest wave of global protests. *The Guardian*. 2019. URL: <https://www.theguardian.com/environment/2019/sep/27/climate-crisis-6-million-people-join-latest-wave-of-worldwide-protests> (дата звернення: 23.05.2020).
35. The dictionary by Merriam-Webster: website. URL: <https://www.merriam-webster.com/> (дата звернення: 10.04.2020).
36. The global climate in 2015-2019. The World Meteorological Organization. / Siegmund P. and others. Geneva, 2019. URL: https://library.wmo.int/doc_num.php?explnum_id=9936 (дата звернення: 19.05.2020).
37. The International Social Survey Programme "Environment" Data. *ISSP*: website. URL: <http://w.issp.org/data-download/by-topic/> (дата звернення: 05.04.2020).
38. The Sustainable Development Goals. *United Nations*: website. URL: <https://www.un.org/sustainabledevelopment/> (дата звернення: 10.05.2020).
39. The World Values Survey Data. *WVS*: website. URL: <http://www.worldvaluessurvey.org/WVSDocumentationWV6.jsp> (дата звернення: 10.05.2020).
40. White P.A. Phenomenological exploration of ecological consciousness development: unpublished doctoral thesis. Sydney, 2009. 373 p.

ДОДАТКИ

Додаток А.

Таблиця А.

Розподіл європейських країн за рівнем розвитку та рівнем ВВП, 2010

Розвинені країни		Країни з перехідною економікою	
Країна	ВВП на душу населення за ПКС, 2010, US\$	Країна	ВВП на душу населення за ПКС, 2010, US\$
Австрія	46,858	Болгарія	6,843
Бельгія	44,141	Латвія	11,344
Велика Британія	39,435	Литва	11,953
Данія	58,041	Польща	12,599
Ірландія	48,715	Росія	10,674
Ісландія	43,024	Словачія	16,727
Іспанія	30,502	Угорщина	13,113
Італія	36	Хорватія	13,923
Нідерланди	50,95	Чехія	19,808
Німеччина	41,531		
Норвегія	87,693		
Португалія	22,498		
Словенія	23,509		
Фінляндія	46,459		
Франція	40,638		
Швейцарія	74,605		
Швеція	52,817		

Додаток Б

Таблиця Б.

Змінні, що стали основою індексу екологічної свідомості

Змінні	Альфа Кронбаха при видаленні пункту
Турбота: про майбутнє середовища	0,734
Робити щось для довкілля: заскладно	0,738
Захист довкілля: платити значно вищі ціни	0,738
Захист довкілля: платити вищі податки	0,732
Захист довкілля: відмовлятись від благ	0,736
Робити те, що правильно, навіть витрачаючи гроші	0,738
Забруднення повітря: автомобілями	0,717
Забруднення повітря: промисловістю	0,717
Пестициди в сільському господарстві	0,713
Атомні електростанції	0,737
Забруднення річок і озер	0,732
Зростання температури	0,728
Членство в групі по охороні довкілля	0,732
Останні п'ять років: підпис петиції	0,740
Останні п'ять років: пожертва коштів	0,731
Останні п'ять років: участь у протестах	0,730

Додаток В

Таблиця В.

Розподіл змінних за факторами

Змінні	Фактори			
	1	2	3	4
Турбота: про майбутнє середовища				0,792
Робити щось для довкілля: заскладно				0,632
Захист довкілля: платити значно вищі ціни		0,840		
Захист довкілля: платити вищі податки		0,838		
Захист довкілля: відмовлятись від благ		0,770		
Робити те, що правильно, навіть витрачаючи гроші		0,522		
Забруднення повітря: автомобілями	0,627			
Забруднення повітря: промисловістю	0,747			
Пестициди в сільському господарстві	0,735			
Атомні електростанції	0,583			
Забруднення річок і озер	0,753			
Зростання температури	0,691			
Членство в групі по охороні довкілля		0,632		
Останні п’ять років: підпис петиції		0,687		
Останні п’ять років: пожертва коштів		0,683		
Останні п’ять років: участь у протестах		0,616		